



Fig. 1. Kapellet (s. 3394) og kirken set fra øst. NE fot. 1988. - *The church seen from the east.*

TVILUM (KLOSTER)KIRKE

GJERN HERRED

Kirken, der er viet *Jomfru Maria*, har indgået i et kloster, der fulgte Augustinerkorrherrenes regel, og som stiftedes af (den forhenværende) biskop Gunner af Ribe med gods og gaver af hans personlige formue. Grundlæggelsen sanktioneredes af ærkebispens, og stiftelsen blev hjulpet på vej ved, at (den udvalgte) Århusbisp skænkede den nabokirkerne i Gjern (s. 3317) og Tvilum.¹ Sidstnævnte har utvivlsomt været stedets oprindelige sognekirke (jfr. s. 3440). Omstændighederne taler for, at klosterets grundlæggelse fandt sted i årene mellem 1246 og 1249.² Organisatorisk placeredes den nye institution under den ældre i det skånske Dalby.

Som andre steder var Augustinerkonventets medlemmer præsteviede (canonici) og stod under ledelse af en provst (prior, jfr. altertavlefigur og gravsten nr. 1). Mindst tre generalkapitler afholdtes i Tvilum; de to første vistnok 1281 og 1289, det tredje 1357. Ved det møde, der antagelig foregik 1289, blev det pålagt prioren at reparere klosterets bygninger, der »truedes af forfald«, navnlig kirken og »kampani-len«.³

Ved reformationen lagdes institutionens besiddelser og bygninger samt kirkens indtægter under Silkeborg slot,⁴ og kirken forblev i kongens eje til 1661,⁵ da den sammen med ladegården pantsattes til Mads Poulsen, borgmester i Randers (jfr. dåbsfad, s. 3425 samt alterkalk i Skorup, s. 3381). Herefter fulgte kirken Tvilum ladegård (Tvilumgård, jfr. s. 3440), hvis ejere var borgmesterens efterkommere, først kammerråd Peder Madsen, adlet 1679 med navnet Rosenørn, senere oberst Matthias Rosenørn⁶ (jfr. altertavlestaffering, alterkalk og epitaf). 1719⁷ indløste Frederik IV pantet i Tvilumgård og henlagde kirken under Skanderborg rytterdistrikt. Herefter har Tvilum kirke samme ejerhistorie som kirken i Skorup (s. 3369). Overgang til selveje 1. januar 1922.

Som nævnt s. 3315 lagdes Sminge sogn 1555 til Tvilum, indtil det 1898 overførtes til Voel (s. 3309). Engang i 1500rne⁸ blev Tvilum sogn *anneks* til Skorup og er det fortsat.

**Seglstampe* af bly (fig. 2), diameter 2,5 cm, fra sidste halvdel af 1400rne, er 1962 fundet på kirkegården. Forsidens midtfelt bærer to krydslagte hakker. Ifølge

omskriften har signetet tilhørt præsten Niels (Tvilum).⁹ Nu i NM (inv.nr. D 279/1976).

Et *sagn*¹⁰ beretter, at klosterets beliggenhed bestemtes af stedet, hvor to stude havde lagt sig til hvile. Desuden fortælles om eksistensen af løngang mellem Tvilum og Alling klostre, der lå på hver sin side af Gudenåen.

Den store, ladelignende kirke står ensomt i det flade terræn ved Gudenåens højre bred. Synsmændene skrev 1720,¹¹ at »kirken ligger i vildmark og langt fra alle byer«. De tilstødende klosterfløje, der lå på sydsiden af kirken (jfr. fig. 3), er forlængst forsvundet.

Byggegrunden er en svag hævnning, der som en halvø skyder sig ud i engarealerne langs vandløbet. Fra kirken ses åens blinkende strøm, og til den modsatte side, i en afstand af flere hundrede meter, hæver sig Gjern bakkens mildt rundede højedrag. Tvilum hovedgård og andre gårde, der angiver beliggenheden af klosterets ladegård (jfr. s. 3440), ligger i morænelandet en god kilometer nordøst for kirken (fig. 53).

En lav bakke et par hundrede meter mod sydøst (jfr. fig. 53) kaldes Teglhøj og er efter undersøgelse 1924 blevet tolket som stedet, hvor der brændtes sten til klosterbyggeriet. En østfra kommende bæk, syd for kirkegården, løber ud i Gudenåen og ledsages på sin sidste strækning af

volde, der antyder forgangne tiders (fiske)damme og (mølle)dæmnings.¹²

Kirkegården er svagt trapezformet og blev 1847¹³ udvidet mod vest, da der var så sumpet i østsiden, at ligene »måtte nedsynkes i vand«. *Hegningen* udgøres af markstensdiger, der på længere strækninger, navnlig i vest og nord, har karakter af græsklædt jordvold med stensat yderside. Den første omtale, der hører hjemme i et syn afholdt 1719,¹⁴ efter kirkens indlemmelse i Skanderborg rytterdistrikt, beskriver »ringmuren« som udført af kamp. Ligesom ved andre kirkegårde har diget jævnligt måttet repareres.

Der er to nyere *indgange*, begge i østsiden og begge udformet som hvidmalede stakitlåger, ophængt på træstolper. Af ovennævnte syn fremgår, at indgangen var i nordøst, men der fandtes dengang hverken port eller låge. Formentlig er forholdene hurtigt bragt i orden, for 1738 skulle porthuset repareres, »da væggene var udfaldne«; 1803 måtte port og låge »så godt som fornyes«.¹¹ Endnu 1856 nævnes porthuset. En ny port med låger blev leveret 1866, og 1922 fandt en fornyelse sted.¹⁵

Beplantningen består af elmetræer og nysatte ege, der i vest og delvis i øst står langs gærdets inderside, i nord udenfor. I 1850'erne¹³ blev anlagt gange, og 1878¹⁵ plantedes en hæk af hvidtjørn. Areal for urner og anonyme grave er indrettet i 1980'erne. Efter kirkens udvendige istandsættelse i samme årti *brolagdes* med piksten omkring bygningen.

Bygninger på og ved kirkegården. Syd for kirken, i flugt med østgavlen, står en *klokketabel* fra 1950'erne, tegnet af Alfred Theilgaard i Hammel. Første gang »klokkehuset« nævnes er 1723¹⁶ (jfr. s. 3406), da der anskaffedes tre store egebjælker til formålet; siden omtales »træværket, hvori klokken hænger« eller »klokkestilladset« gentagne gange i forbindelse med reparationer eller fornyelser. 1833¹³ var taget afbræddet, 1877¹⁵ var »klokkestativet« spånklædt. Da »klokkestolen« 1888¹⁷ skulle fornyes, frarådede den kgl. bygningsinspektør at placere klokken i kirkens østgavl.

Uden for kirkegårdens østre dige står et strætækt, valmet rødstenshus med sokkel af brud-



Fig. 2. *Seglstampe af bly, 5:2, fundet på kirkegården. NE fot. 1990. - *Lead seal found in the churchyard.

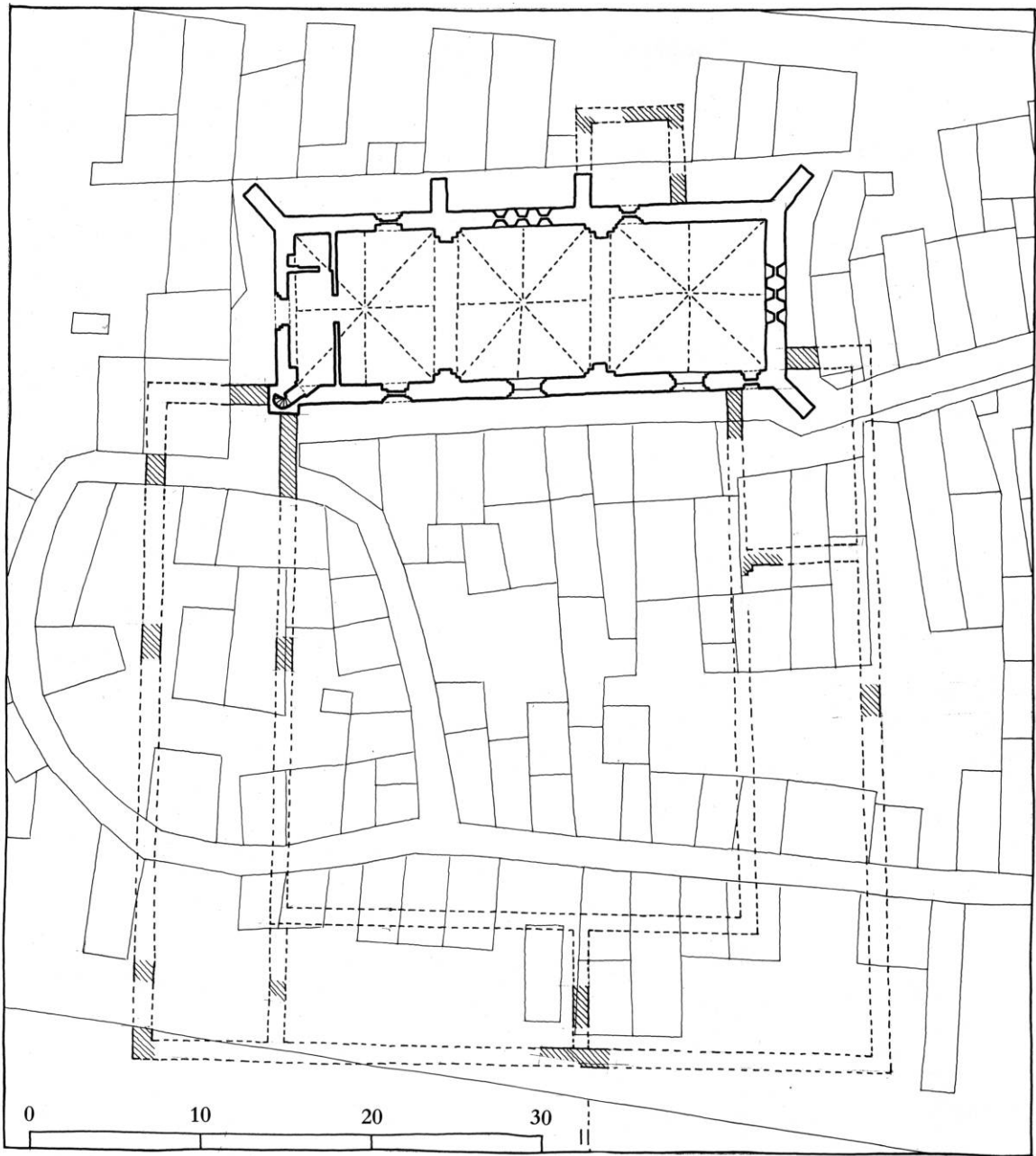


Fig. 3. Tvilum ðkloster. Plan med skematisk angivelse af, hvor der i tidens løb er konstateret bygningslevn, sammentegnet med (udsnit af) kort over gravstedsplaceringer 1912 (LA Vib.), 1:400. KdeFL 1990 på grundlag af C. M. Smidt 1904, B. Meyer 1986 og Middelalderarkæologisk Institut ved Århus Universitet 1990. - *Ground-plan of the priory of Tvilum, demolished in the 16th century, with the exception of the church.*

sten, opført 1885¹⁸ til 12 heste, og 1978, ved arkitekt Theilgaard, ombygget til *kapel*, redskabsrum og toiletter. Samtidig sløjfedes et ðligkapel, der i 1940'erne var rejst på kirkegårdens sydøstre

afsnit. 1719¹¹ stod ved indgangen i nordøst et ðvognhustil præstens heste og vogn; året efter eksisterede kun tre af husets fire fag. 1833¹³ var præstens »vognskur« brøstfældigt og blev for-

nyet. Afsynsprotokollens beskrivelse 1862 fremgår, at huset var af bindingsværk og stråttækt, med porte i begge ender.

BYGNING

Kirken er en enskibet, tre fag lang, såkaldt salskirke, hvis opførelse er påbegyndt ved midten af 1200'erne og gennemført i to etaper, hvoraf den første falder i to faser. Sidste etape synes at skulle placeres i første del af 1400'erne. Mens den skriftlige overlevering samstemmer med kirkens formsprog, hvad byggeriets første etape angår, er der ingen skriftlige kilder, som bidrager til datering af den anden.

Engang har kirken udgjort nordfløjen i et firsidigt klosterkompleks, der har haft en betragtelig størrelse, og hvoraf der under terræn gemmer sig rester af de tre andre fløje (jfr. fig. 3). På kirkens nordside har der eksisteret en udbygning, formentlig et tårn, der var samtidig med første bygningsetape. I nyere tid og indtil 1870 stod der foran syddøren et tårnhus af bindingsværk. Orienteringen har nogle graders afvigelse mod nord.

Den temmelig store bygning er fra begyndelsen disponeret med en fagdeling, som udvendig gav sig til kende ved tårnpiller. Den rektangulære grundplan, der har en beskeden skævhed i øst, er tre gange så lang som bred, idet hvert fag indvendig er omtrent kvadratisk; det midterste er lidt kortere end de to andre. Murene er ca. 110 cm tykke og opført af munkesten i ret stabilt munkeforbandt; dog er der, navnlig i østgavlen, en del overtallige løbere. I første bygningsafsnits anden fase og i andet bygningsafsnit er der mange mørkbrændte sten, fortrinsvis kopper, som forlener de mindst ændrede partier af facaden med et prægtigt farvespil. I det yngste afsnit er der tilløb til mønstervirkning (fig. 13).

Adskillige omstændigheder, der vil fremgå af beskrivelsen nedenfor, godtgør, at byggeriet er indledt i øst og afviklet i to hovedetaper eller bygningsafsnit. Inden for første etape markerer første byggefase sig over for den anden med noget større stenformater, mens der ingen væsentlige forskelle registreres mellem stenene i første

afsnits anden fase og andet bygningsafsnit.¹⁹ Kun er de mørke sten måske lidt mere fremtrædende i vest. På taggavlenes indersider, hvor oprindelig fugebehandling ses, observeres en mindre forskel mellem øst og vest, idet fugerne førstnævnte sted blot er udglattede, enkelte lejefuger dog svagt hulede, mens såvel studs- som lejefuger i kirkens modsatte ende er glattede og ridsede med murskeen.

Første bygningsafsnit (jfr. fig. 7) omfatter de to østre fag, hvoraf gavlfaget udgør kirkens kor. Afsnittet er opført i to tempi, hvilket røber sig som et vandret byggeskel ca. fire meter over terræn, dvs. ved ottende skifte over bunden i de eksisterende vinduesgrupper. I den første byggefase har opførelsen af nedennævnte, nordvendte tudbygning været indledt, og man har påbegyndt vinduer af en form forskellig fra den, der virkeliggjordes i anden fase.

Murene er rejst på et bindigt fodskifte af granit, der også har omfattet soklen på de udvendige tårnpiller. Alle pillerne er nu forsvundet, men registreres som ar på facaderne. Desuden er der ved terrænaufgravning i 1980'erne to steder på sydsiden konstateret levn af ca. 75 cm brede sokler med et fremspring på ca. 60 cm. Også ved østgavlens hjørner har der været piller, hvoraf der er spor på begge sider, mens soklen af den søndre kom for dagen ved terrænaufgravningen. Alle steder er facadernes granitfod afbrudt af pillerne. Dimensionen på de østligste piller, således som den fremgår af synsprotokollens beskrivelse 1862, sammenholdt med størrelsen på det fremdragne fodparti, sandsynliggør, at de piller, som blev demoleret 1870, var de oprindelige og dermed, at disse ikke var overgribende.

Facadernes nedre del er stærkt repareret, hvilket må skyldes, at første byggefases mursten har været af en ringere kvalitet end kirkens øvrige. Alle tre facader fra terræn og op til et niveau i højde med vinduernes underside blev skalmuret i 1960'erne og i 1980'erne ændret, bl.a. ved nyfugning, efter at have stået cementpudset i en længere periode (jfr. fig. 4 og s. 3408 og 3409). Denne omstændighed reducerer muligheden for at aflæse bygmesterens intentioner under første fases opførelse. Mest utvetydigt fremgår, at han



Fig. 4. Kirken set fra sydøst. Fot. o. 1900 i Lokalhitorisk arkiv i Gjærn. - *The church seen from the south-east.*

tænkte sig vinduer af en anden form end den, der gennemførtes, da man efter en antagelig kortvarig pause fortsatte byggeriet.

Til første byggefase hører to *døre* (i terrænhøjde, jfr. s. 3403), der begge står tilmuret og befinder sig i det østlige fag, den ene vestligst i nordsiden, den anden østligst i sydsiden. Den rundbuede, til begge sider falsede norddør er i facaden, hvor åbningen foroven er tagformet, 104 cm bred og har forbundet kirkerummet med den nedenfor omtalte *†*udbygning på korets nordside. Den søndre dør, der indvendig er fladbuet og 118 cm bred, synes overdækket med halvstensstik. Udvendig er det omgivende murværk stærkt forvansket og oplyser ikke, om åbningen, hvis bund har været granitsoklens over-side, har været til stede fra begyndelsen. Dog vil man i kirkens sydside forvente en dør som forbindelsesled til klosteret. Ved terrænafgavningen i 1980'erne blev i dørhullet fremdraget nogle *teglfliser*,²⁰ dels gule (20x20 cm, højde 5,9 cm)

med afskårne hjørner, dels røde (5x5 cm) til placering mellem de gule.

Vinduer. Mens de påbegyndte to fag, hvad angår fagdeling og dimensioner, har svaret til de eksisterende, har den planlagte belysning tilsyneladende været væsentlig anderledes. En forskel kan navnlig registreres i korfaget, hvor et påbegyndt nordvindue blev opgivet. Om det samme har været tilfældet i syd kan ikke afgøres.

Den vinduesdisposition, der må have været anlagt i østgavlen, lader sig ikke erkende, men på langsiderne ses de nedre, ca. otte skifter høje partier af påbegyndte, men i anden byggefase opgivne vinduer. Der skulle have været lysåbninger i begge fags langsider. Mod nord skulle det østre fag have haft en enkelt, 99 cm bred åbning, mod syd et 257 cm bredt, formentlig tvedelt vindue. I det vestre fag har vinduerne til begge sider skullet være ca. fire meter brede og derfor antagelig tredelte. Alle åbningerne er an-

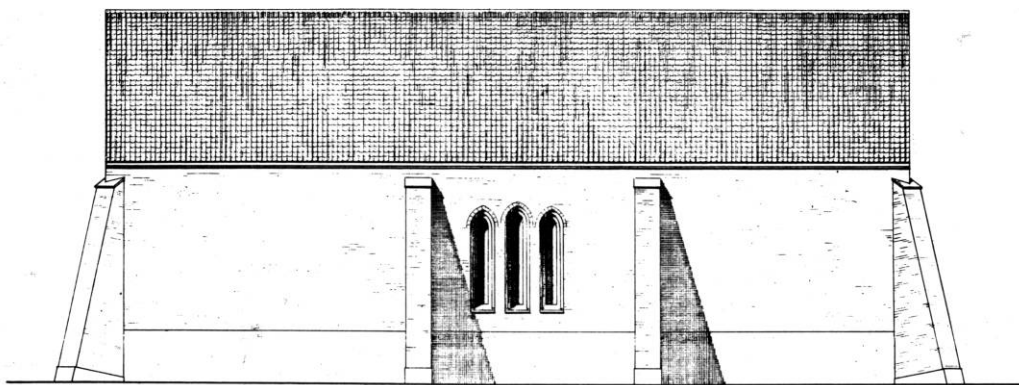


Fig. 5. Nordsiden 1:300. Tegning af Carl Kiilsgaard 1890. Frijsenborg godsarkiv. - *Elevation of the north side.*

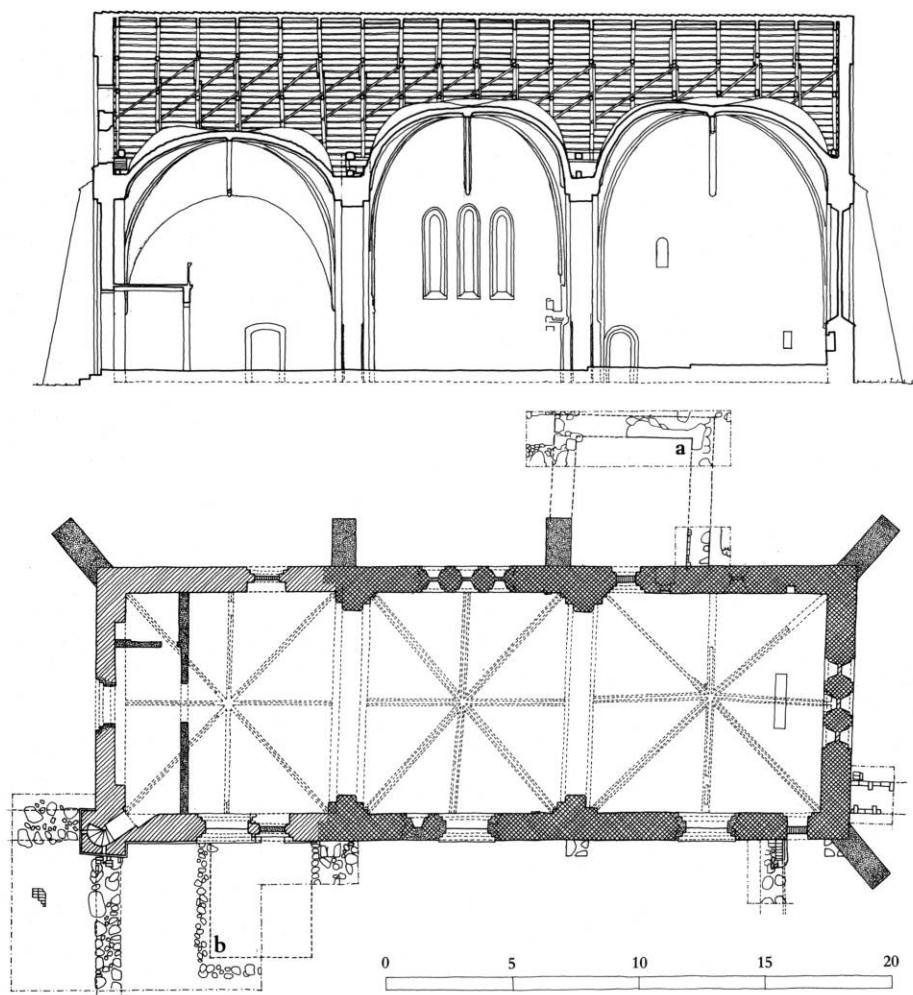


Fig. 6. Længdesnit, efter skitse af B. Meyer 1986, og grundplan 1:300, målt af C. M. Smidt 1904 og C. Christensen 1925, tegnet med suppleringer af KdeFL 1990. Konstaterede fundamentslevn m.v. efter B. Meyer, P. Pentz og Middelalderarkæologisk Institut, Århus Universitet, a. †Sakristi (s. 3403), b. †Våbenhus (s. 3406). Desuden er medtaget konstaterede rester af klosterfløje, jfr. fig. 3. - *Longitudinal section and ground-plan. a. †Sacristy, b. †Porch. Also showing remains of the monastery, cf fig. 3.*

lagt med almindelige smige, hvilket umiddelbart aflæses af det i ny tid genåbnede hul på nordsiden af østre fag, og 1988 konstateredes på samme fags sydside.

†*Udbygningen* på korets nordside har som nævnt været påbegyndt som et led i første fase af første bygningsafsnit. Måske har færdiggørelsen fundet sted, da kirkens østafsnit stod foran indvielse. I hvert fald er beskrivelsen placeret efter gennemgang af hele bygningsafsnittet (s. 3403).

Anden fase af første bygningsafsnit er i de arkitektoniske grundtræk en umiddelbar fortsættelse af første fase, og intet tyder på, at pausen mellem de to byggefaser har været særlig lang (jfr. dog s. 3393). Som allerede berørt indtraf der undervejs den ændring, at vinduesåbningerne blev beriget med false til begge sider og tilsyneladende samtidig gjort slankere. Mens vinduet blev opgivet i korets nordside, er det usikkert, om fagets sydvendte belysning også blev sløjftet. På denne side registreres i hvert fald ingen spor efter vindue tilhørende anden fase. Såfremt kirkens østligste fag kun fik vindue i gavlen, må denne forandring af den planlagte vinduesfordeling hænge sammen med ændring af liturgien.

Hvad kirkens ydre angår, kan man tænke sig, at murene blev udstyret med en anden gesims end den planlagte. Uheldigvis er imidlertid (også) facadernes øverste del, under den nyere falsgesims, ommuret ved forskellige lejligheder og røber lidt om udformningen af den oprindelige afslutning.

En frise af tre skifter høje, korsformede blændinger er bevaret midt på kirkens sydside (fig. 12). Et enkelt kors i det tilstødende fag angiver, at frisen har fortsat mod øst, men det ser ikke ud til, at den også har eksisteret på gavlen. Et eller andet må der imidlertid have været her i samme niveau, for i østfacadens meget ændrede og udbedrede murværk iagttages, som det mest bemærkelsesværdige, nær sydhjørnet, nogle skifter af udelukkende løbere eller bindere (fig. 8 og 9). En 7-10 skifter høj lodfuge herover, i hver side af gavlen omkring halvanden meter fra det respektive hjørne, må tolkes som vidnesbyrd om en opgivet tilstand (blænding eller spærstivere).

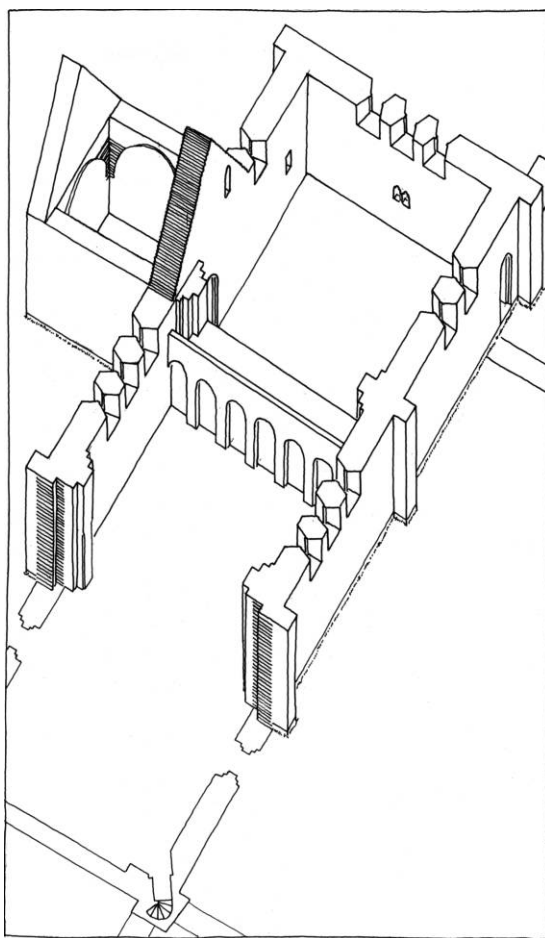


Fig. 7. Første bygningsafsnits første fase (s. 3396). Isometrisk anskueliggørelse 1:300. Indvendige hvælpiller tegnet i deres nuværende skikkelse. †Lektoriets udformning er ukendt (s. 3403). KdeFL 1990. - *Proposed reconstruction of the first phase in the building of the church.*

Østre taggavls blændingsdekoration, bestående af et kors mellem to brede, rundbuede felter, er således ikke nødvendigvis oprindelig. Korsets svære stamme, der ikke rigtigt harmonerer med de smalle tværarme, har et rektangulært fodparti og afsluttes foroven med rundbue. Hele blændingskompositionen, der antagelig har været kombineret med en (malet?) Korsfæstelsesgruppe forekommer ejendommelig, og proportioneringen er i hvert fald forskellig fra den tankegang, der har bestemt udformningen af vinduerne længere nede på gavlen (jfr. bygningsrenovering 1758, s. 3409).

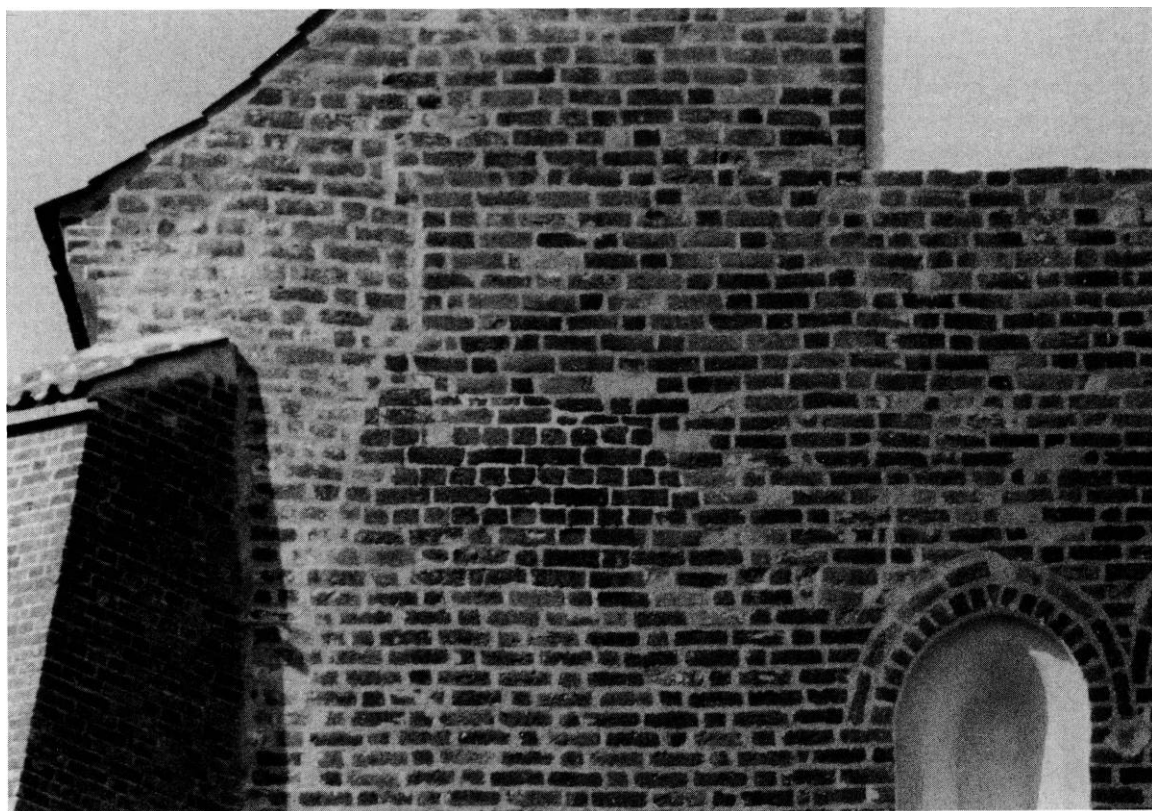


Fig. 8. Udsnit af østre gavl (jfr. s. 3399). NE fot. 1988. - *Detail of the masonry of the east wall*

Vinduerne fik som nævnt en anden form end den, der var påbegyndt, men opgivet, da man gik i gang med anden fase. At dømme efter det første vinduessæts ordinære timeglasfigur er der tale om, at en ved 1200rnes midte gængs, såkaldt senromansk model, afløstes af en komposition, hvor gotiske tendenser gør sig gældende. De allerede udførte, 7-8 skifter høje åbninger blev helt eller delvis tilmuret, og man gennemførte de nye vinduer, der er formet som *tregrupper*. Fordelingen er symmetrisk med ét i østgavlen og ét i hver side af bygningsafsnittets vestre fag. Typologisk kan de nye, svagt spidsbuede vinduer bl.a. sammenlignes med de samtidige i koret i dominikanerkirken i Århus (s. 1044), men formsproget er væsentligt enklere.

Ingen af disse vinduer er i brug; det i gavlen og det i vestre fags nordside er tilmuret; vestre åbning i samme fags sydside er ligeledes tilmuret og ses indvendig som niche, mens de to andre

åbninger samme sted er næsten helt opslugt af et yngre vindue.

De tre tregrupper er stort set ens og lige store; den østre lidt højere end de andre. Den centrale åbning er alle steder et par skifter højere end de flankerende. De enkelte åbninger er dobbeltsmigede med fals såvel i facaden som i væggen; deres indvendige bredde er 82-96 cm. Gruppernes samlede bredde, der er lige stor inde og ude, måles 356 cm i øst og knap 350 i syd og nord.²¹ Kun adskiller nordsidens vinduesgruppe sig fra de andre derved, at åbningernes halvstensstik i facaden ikke ledsages af prydskitte af løbere. 1868 noterede Uldall, at stikkene »tildels er murede med afvekslende glaserede [mørke] og røde sten«.

Fra begyndelsen har første bygningsafsnit været disponeret med henblik på *hvælv*, der må være udført som en selvstændig, om man vil, tredje fase i byggeriet. Udvendig angiver $\dagger$ støt-

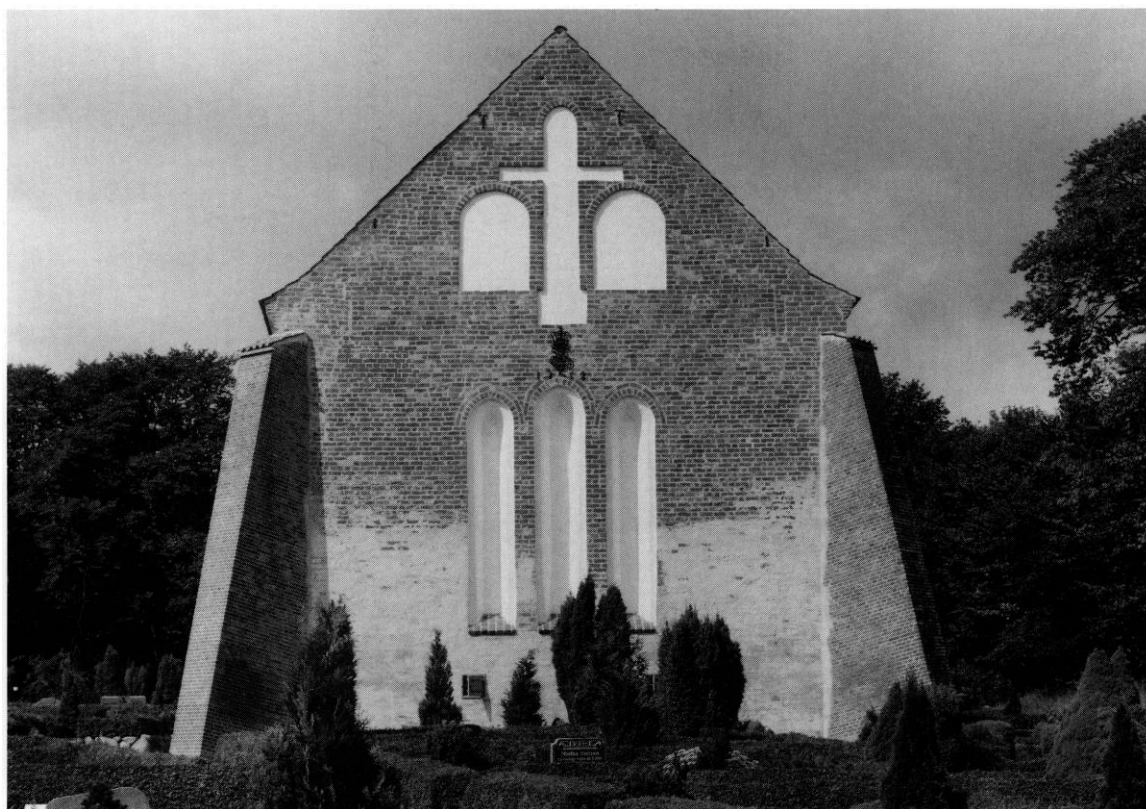


Fig. 9. Kirkens østre gavl. NE fot. 1988. - *The east gable of the church*

tepillerne en opdeling i to fag, og i det indre har der i væggene været udført forlæg, hvorpå hvælvene skulle hvile. Efter at murene havde nået fuld højde, skred man til hvælvarbejdet, som i begge fag er gennemført med helsten tykke krydshvælv med profilerede, 19 cm brede ribber (fig. 16,2). Kappernes dimension og ribbernes udformning som en stor rundstav er blandt indiciene for, at arbejdet må være gennemført i anden halvdel af 1200'erne, dvs. i dansk hvælvbyggeris tidlige fase, da man eksperimenterede med overdækning af større rum. Samtidig godt gør det fortrinlige håndværk, at man havde opnået en vis erfaring, hvorfor arbejdet nok har fundet sted i sidste del af nævnte periode.

Tilsyneladende har forlæggene flere steder passet mindre godt med kappesømmenes endelige placering, og desuden har man anset det for påkrævet at opmure to par vægpiller. De to vestre piller er nogenlunde ens, mens de østre ind-

byrdes afviger lidt. I kirkens nuværende tilstand, hvor kraftige kalklag dækker vægge og piller, er det vanskeligt at vurdere, om pillerne udgør en sekundær tilføjelse, eller om de i en eller anden form har været forudset fra begyndelsen.²² Omstændighederne taler for den sidstnævnte mulighed, da pillerne, i hvert fald delvis, synes at være i (et antagelig med fortandinger forberedt) forbandt med væggene (jfr. desuden *†*lektorium). Endelig har bygmesteren næppe turdet lide på de relativt spinkle facade-piller som tilstrækkelig støtte for de svære jordbuer og som modvægt mod det ikke ubetydelige tryk, der udgår fra hvælvene.

Alle vægpiller er falsede, men ingen steder er dispositionen den samme på øst- og vestsiden af samme pille. Mens det vestre par er så godt som ens om kirkens hovedakse, er de østre piller indbyrdes lidt forskellige, hvilket dog i nogen udstrækning er forårsaget af sekundære omdannel-



Fig. 10. Kirkens nordside, set fra øst. NE fot. 1988. - *The north side of the church seen from the east.*

ser. Dimensioneringen af østre gjordbues false sammenholdt med udformningen af de tilhørende piller er blandt de træk, der tyder på, at hvælv og buer sluttelig udformedes lidt anderledes end planlagt. Fælles for alle piller er en affasning afførreste fremsprings to hjørner. Affasningens begyndelse gemmer sig under det nuværende gulv, mens den øvre afslutning (ca. 180 cm over dette gulv) ligger i hvælvenes vederlagszone.

Et par steder i korfaget (nø og sv) og i det andet fags nordvestre hjørne ser det ud til, at ribbernes udspring har været formet som et selvstændigt element, fornedet måske markeret med et kugle- eller ringformet led. Hvælvlommernes bund er plan og belagt med munkesten.

De østre vægpiller er beregnet på bæring af den hvælvadskillende gjordbue og derfor disponeret stort set symmetrisk, mens de vestre pillers asymmetriske form røber, at situationen her

var afvigende. Disse piller bærer den kraftige, 138 cm brede (gjord)bue med helsten brede false, og oven på denne, i sammenhæng og forbandt med langmurene, er der bevaret rester af en 113 cm bred mur, der antagelig opad har været afsluttet i niveau med langsidernes murkrone. På denne mur har været opstillet en midlertidig skærm for tagrummet, mens der under (gjord)buen må have været etableret et foreløbigt lukke, som afventede byggeriets fortsættelse og formentlig har indeholdt en eller to døre.

I kirkens *indre*, hvor et ældre, antagelig midlaldersligt *gulv* flere steder er konstateret knap en halv meter under det nuværende (s. 3411), iagttages desuden nogle enkeltheder, der helt eller delvis tilhører første byggefase. Det drejer sig om en 77 cm høj, rektangulær *gemmeniche* i korets nordvæg og en mere kunstfærdigt formet *dobbelt niche* i gavlvæggen under vinduet (fig. 16,6 og 17). Trods den udtalte enkelthed, som denne sidstnævnte niche har tilfælles med hele bygningen, er dobbeltåbningens trekløverbuer, hvis figur ligner ribbernes profil, blandt de få stilistiske træk, der bidrager til bestemmelse af kirkens opførelsestid.

Et muret, forlængst forsvundet *†lektorium* umiddelbart vest for de østre gjordbuepillen har været forudset ved byggeriets begyndelse og er sandsynligvis udført meget tidligt, måske før hvælvarbejdet var færdigt. På begge langvægge er der spor og (navnlig i nordsiden) levn af helsten bredt, tilsyneladende arkadebåret, tværgående murværk (jfr. fig. 7). Da disse rester sidder over for hinanden, ligger den formodning nær, at der her ved skellet mellem de to fag, tværs over kirken, har løbet en mere eller mindre åben mur, som har adskilt koret fra skibet. Den beskædne skævhed i bygningens grundplan har været akcentueret, idet murens vestside i nord har ligget 69 cm vest for vægpillen, i syd 86 cm. Tilsyneladende har dette *†lektorium* haft sit gulvniveau godt et par meter over det nuværende gulv, dvs. noget højere end gjordbuens vederlag. En muret brystning synes at have eksisteret på vestsiden af lektoriet, hvis bredde ikke fremgår.²³

Den flere gange nævnte *†udbygning* har antagelig været kirkens *sakristi*. Spor på nordfacaden, (lukkede) åbninger i muren (jfr. fig. 10) samt levn af murværk og gulv under terræn angiver, at der ved koret har eksisteret en samtidig udbygning. Indvendig har den været 453 cm bred og har sprunget knap seks meter frem. Ud fra beliggenhed og relationen til koret synes det forsvundne hus at have været kirkens sakristi. Dets mure, der på en bindig granitsokkel har været rejst af munkesten,¹⁹ har været omkring 85 cm tykke. Lokaliseringen af bygningen og dens dimensioner beror på, at man ved sonderinger 1984 og en mere omfattende udgravning 1990 har konstateret rester af alle tre sider og nærmest kirken tillige har afdækket et lille parti af *gulv* af munkesten lagt på kant under en vinkel på 45° med væggene.

I harmoni med den iagttagne placering af bygningens østre væg var 1963 bemærket en lodfuge bag kirkefacadens skalmur i en afstand af 185 cm fra den ovenfor omtalte dør. Denne fuge skal forstås i sammenhæng med det tagspor, der står højere oppe på facaden og dels giver sig til kende ved at danne en grænse mellem de tidligere omtalte byggefaser, dels ved et beskedent spring i facadeplanet. Sporet forløber sådan, at en højt-siddende *dør* har befundet sig ud for udbygningens tagrum. Det rundbuede dørhul er tilmuret; udvendig er den 71 cm brede og 156 cm høje åbning nærmest fladbuet og har et dybtliggende anslag. Indvendig registreres gennemgangen som en 125 cm høj og 45 cm bred niche, hvis underside ligger 395 cm over det nuværende gulv. Spor på kirkens facade tyder på, at der har været *†hvælv* i bygningen.²⁴

I kanten af udgravningsfeltet (jfr. fig. 6) fandtes 1990 en kort strækning af en markstenssyld, der fra udbygningens nordvestre hjørne forløb i vestlig retning. Det er uklart, om der her foreligger levn af en *†tilbygning*, der muligvis vidner om en (større, opgivet?) byggeaktivitet på kirkens nordside.

Et *†benhus* har formentlig været sekundært anlagt op imod udbygningens vestside, hvor udgravningen 1990 har afdækket en kort strækning af en spinkel mur af genanvendte tegl(brokker).



Fig. 11. Kirken set fra nordvest. KdeFL fot. 1990. - *The church seen from the north-west.*

Andet bygningsafsnit, hvormed kirkebyggeriet fandt sin afslutning, skal antagelig henføres til første del af 1400'erne. Afsnittet omfatter det vestre fag, der er rejst i umiddelbar fortsættelse af de to østre og har samme størrelse som hvert af disse. En pille på det sydvestre hjørne indeholder en muret spindeltrappe, der fører op til loftet. Tilsyneladende har der ikke eksisteret en pille på det modsatte hjørne. Mens de øst-vestgående mure i en velbegrundet kontinuitet med de ældre langmure er dimensioneret som disse, viser gavlmurens disposition med en stor vægblending en arkitektonisk mere artikuleret form og en øget konstruktiv indsigt, hvormed man i tilgift opnåede nogen materialebesparelse.

Murene er som ovenfor nævnt (s. 3396) opført af munkesten i munkeforbandt under anvendelse af mange mørkbrændte sten. Nordsiden og gavlen har en bindig granitfod ligesom det ældre bygningsafsnit, mens sydfacaden og trappetårnet er rejst på en skråkantsokkel; herover har

trappetårnet et granitskifte. Der er øjensynlig benyttet ældre materiale; bl.a. må de to, ca. 120 cm lange blokke ved døren være genanvendte kragbånd. Vestafsnittets mursten er åbenbart af bedre kvalitet end østafsnittets, idet underfacadens ovenfor omtalte cementpuds og senere skalmuring kun i mindre omfang og mere overfladisk har været udført på denne del af kirken.

Langsidernes øvre afslutning har formentlig blot bestået af en falsgesims, men også på denne del af kirken er toppen af murene stærkt udbedret; på nordsiden helt fornyet. Gavlen, der har haft *fkamtakker* (s. 3409), er øverst dekoreret med tre slanke, spidsbuede blændinger (med lemme i den midterste). Måske er gavldekorationen valgt som reverens for tregruppevinduet i kirkens modsatte ende.

Trappepillens facademur er stærkt repareret, i toppen helt fornyet, og det samme gælder vestgavlens murværk over pillens tag. Det er derfor svært at afgøre, hvilken øvre afslutning pillen



Fig. 12. Kirken set fra syd. På det vestligste fag står spor af $\dagger$ våbenhus (s. 3406). - *The church seen from the south.*

oprindelig har haft, om den eventuelt har været fortsat over skibets murkroneniveau. Spindeltrappen står i udmærket og oprindelig forbindelse med hvælvets sydvestre lomme; dog er der, som så ofte, tilsyneladende muret et par trin mere end nødvendigt.

Andet bygningsafsnit har været udstyret med en nu tilmuret dør i hver langmur samt to vinduer, et i syd og et i vest. *Dørene*, der sidder over for hinanden, er stort set ens (fig. 14 og 15); begge har fladbuede, 183 cm høje og omkring 105 cm brede åbninger, udvendig placeret i falset, spidsbuet spejl, indvendig i en fladbuet niche. Søndre åbning, der var i funktion til 1870 (s. 3409), sidder skævt i sin niche, hvor en stabel er på plads i vestsiden. 1868 så Uldall dørens jernbundne $\dagger$ geetræsføj. En sondering 1987 viste, at åbningen oprindelig også var falset²⁵ på indersiden.

Af de to *vinduer* er sydsidens, som er 227 cm bredt, spidsbuet og falsat til begge sider, bevaret

i brug. Det udvendigt 197 cm brede gavlvindue, der så vidt den ringere murtykkelse tillod det, har været mage til, blev blændet 1870, da man etablerede den nuværende vestdør og behændigt forlængede vinduets ydre fals nedad til at omfatte indgangen. Det fremgår af synsprotokolens beskrivelse 1862, at vinduet dengang havde »to halve stens murede sprosser«.

To **tympana*, 1989 indmuret i vestgavlen, lå indtil 1924 ved Tvilumgård (s. 3440).

Hvælv har fra starten været forudset og forbedret ved forlæg i væggene. Som vanligt i perioden er ribberne en halv sten brede, men ejendommeligt nok er kapperne en hel sten tykke. En visuel sammenhæng med de østre fag er opnået ved ribbernes profilering (fig. 16,3), mens man ikke umiddelbart opfatter, at vestfagets hvælv er lavere end de to andre. I hvert fald i dette fag har der været afløbs- eller trækhuller, som tilmuredes 1844,¹³ efter at der var sat ventilationsåbninger i et par af kirkens vinduer.

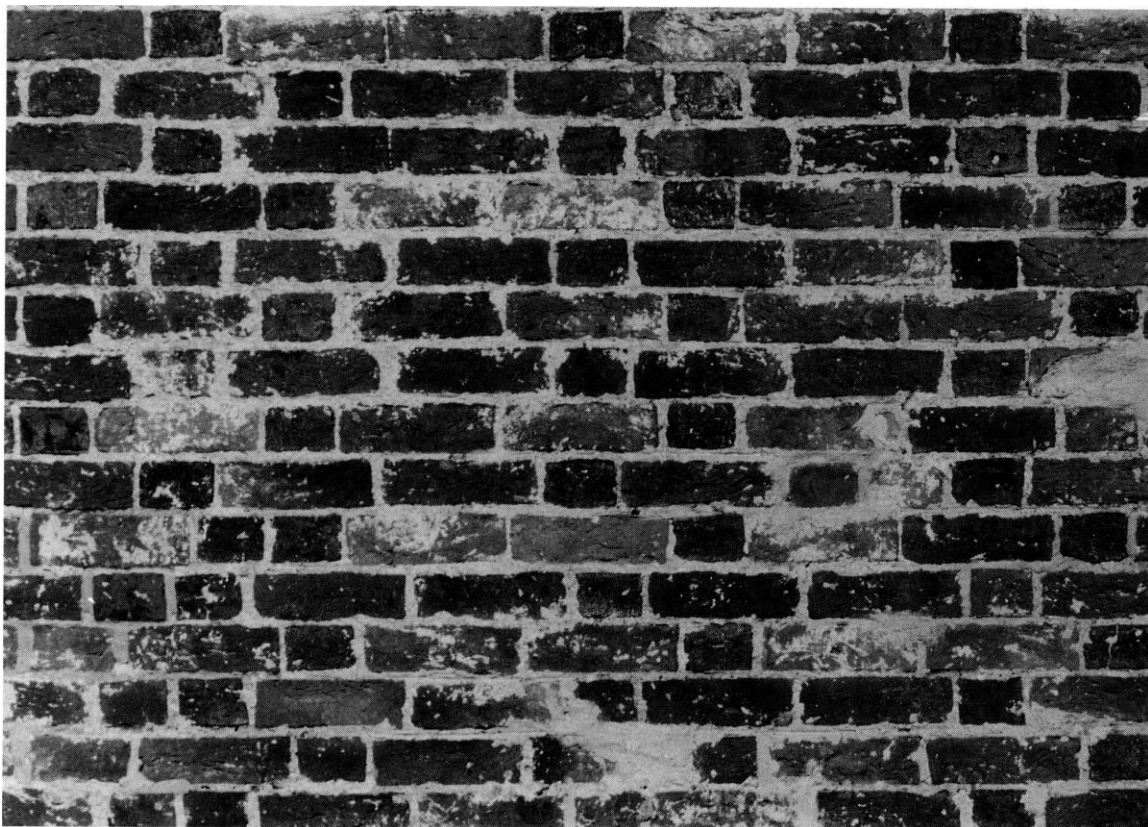


Fig. 13. Udsnit af facaden af vestligste fag, sydsiden. KdeFL fot. 1990. - *Detail of the masonry on the south side of the church.*

†*Tagrytter?* Spørgsmålet om hvorvidt kirken har haft tårn eller ej, lader sig vanskeligt besvare. Formodningen om, at der kan have eksisteret et tårn, udgår bl.a. fra en synsudtalelse 1702, som nævner et anseligt sådant, hvori hang en ganske ny klokke (jfr. s. 3430). 1719 var klokken flyttet til vestgavlen, og efter synet 1720 havde ønsket den placeret et bedre sted, tømredes det ovennævnte klokkehus på kirkegården.¹¹

Ingen spor i bygningen tyder på, at der har været et egentligt tårn. Derimod kunne man tænke sig, at der havde været en tagrytter (jfr. »kampanile«, s. 3393), og dertil fæstne sig ved et øjensynligt *klokkerebshul*, som iagttages i korhælvets top. Med den vaklende terminologi,²⁶ der op til nyeste tid anvendes om bl.a. tagryttere, kan den mulighed ikke udelukkes, at der endnu på Frederik IVs tid var bevaret et klokkespir på tagrytten.

† *Våbenhus* foransyddøren

1616.²⁷ da synsmændene konstaterede mangler ved tagværket. Efter kirkens indlemmelse i rytterdistriktet skrev de bygningskyndige 1723,¹¹ at (tegl)taget var så brøstfældigt, at »ingen kan stå derunder, når det regner«. Formodentlig har huset, der må være rejst i 1500'erne, hele tiden været af bindingsværk, hvilket dog først fremgår 1813.²⁸ da synet mente, det burde nyopsættes. 1842 blev der lagt loft, hvad »ingensinde har været«. 1855¹³ erstattedes gulvets kamp med gule mursten, og der opstilledes et par bænke. Af synsprotokollens beskrivelse 1862 fremgår, at den teglhængte bygning, hvis kontur endnu aflæses på kirkens facade (fig. 12), var af egebindingsværk med hvidtede tavler; der var vindskeuder, og døren sad i gavlen. Den ovenfor nævnte terrænafgavning i 1980'erne frilagde størstedelen af husets syld (fig. 6, b). Forud for kirkens ho-



Fig. 14. Nordre portal i vestre fag (s. 3405). KdeFL fot. 1990. - *The north door in the west end of the church.*



Fig. 15. Søndre portal i vestre fag (s. 3405). NE fot. 1988. - *The south door in the west end of the church.*

vedreparation 1870 (s. 3409) var det tanken at forny våbenhuset, men da det kom til stykket, besluttede man i stedet at indrette et forrum i kirkens vestende.

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelse. Med rejsning af det vestre fag afsluttedes kirkens opførelse, og bygningens senere historie frem til vore dage er en fortælling om forandringer og sløjfninger af oprindelige enkeltheder og om en kamp mod forfaldet.

Man kan forestille sig, at østgavlens tregrubevindue blev (delvis?) blændet på kong Hans' tid²⁹ i konsekvens af opstillingen af den nuværende altertavle (s. 3414), men andre ændringer lader sig vanskeligt henføre til tiden, før reformationen vendte op og ned på Augustinerkonventets eksistensvilkår. Ligesom andre steder her i landet blev klosterinstitutionen ophævet, mens bygninger og besiddelser blev beslaglagt

af kronen og henlagt under Silkeborg len. I de følgende år må klosterfløjene være blevet revet ned, og byggematerialer ført bort, men endnu 1616³⁰ nævnes en »forfalden pillegang« ved vestgavlen. Som nævnt s. 3315 bekræftedes 1555 kirkens status som sognekirke. Den står i dag som den måske bedst bevarede af de mange klosterkirker, der op til reformationen var i funktion ved Gudenåen.

Hvad bygningen angår, kendetegnes kirkens historie i nyere tid af en række foranstaltninger til sikring af murenes stabilitet, idet hvælvene øjensynlig har udøvet et større, udadgående tryk end forudset. Grundfugtighed, der formentlig er hovedårsag til underfacadernes nedbrydning i de to østre fag, kan have spillet en medvirkende rolle. Også effekten af sakristiets og de tilstødende klosterfløjes nedrivning kan ikke lades ude af betragtning.

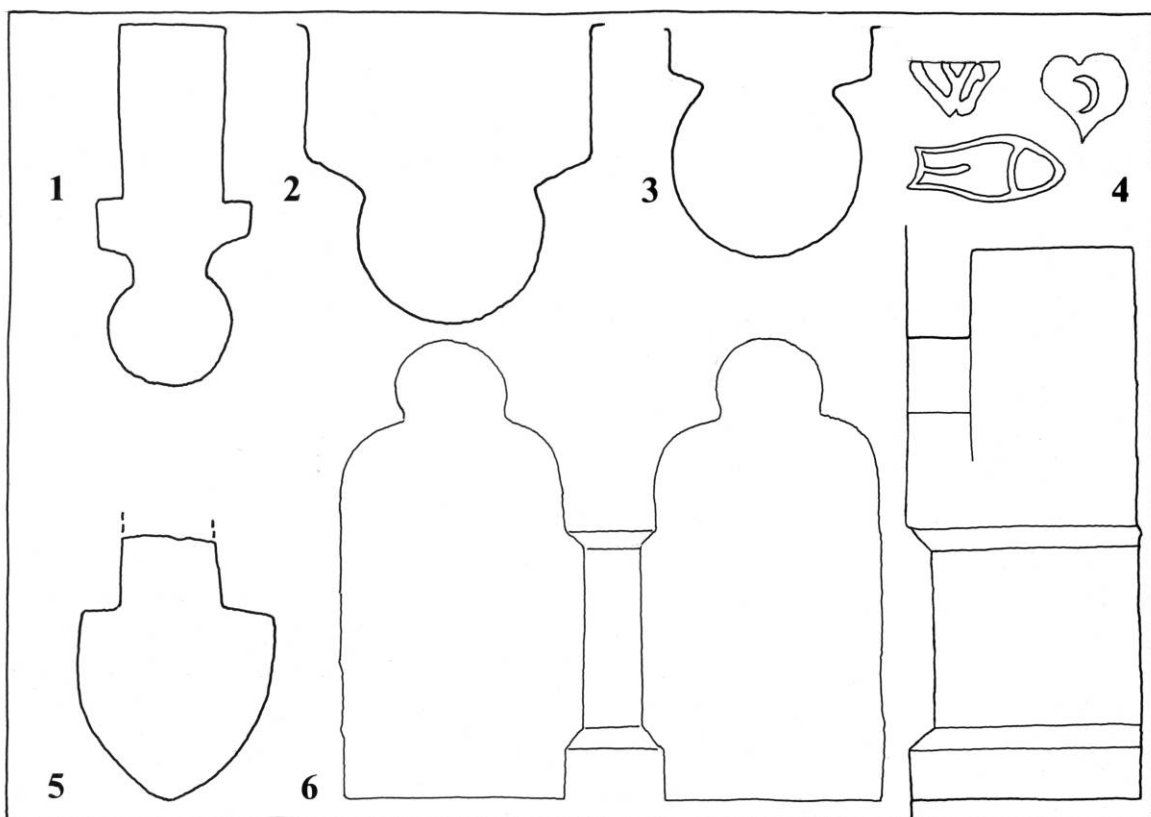


Fig. 16. Enkeltheder tegnet af KdeFL 1990. 1. Ribbesten indmuret i oversiden af hvælvet i kirkens vestligste fag 1:5. 2. Snit i ribbe i kirkens østre afsnit 1:5 (s. 3401). 3. Snit i ribbe i kirkens vestligste fag 1:5 (s. 3405). 4. Stemp-ler fra *vingesten 1:2 (s. 3412). 5. Ribbesten fundet på kirkegården, antagelig fra klosterets vestfløj, 1:5. 6. Niche i kirkens østvæg, opstalt og snit 1:10 (s. 3403). 2, 3 og 6 efter C. Christensen 1925. - *Details of the fabric. 1-3 and 5. Cross-sections of ribs. 4. Stamps in *pantiles. 6. Niche in the east wall.*

En reparation i det østligste fag, der ikke ses omtalt i de skriftlige kilder, har øjensynlig været omfattende, eftersom tre hvælvribber er mere eller mindre fornyede. Antagelig skal forklaringen findes i den svækkelse af murværket, der opstod som følge af sakristiets nedrivning. En *støttepille*, der dels har efterladt mørtelspor på facaden, dels er påvist ved udgravning 1984, skal formentlig forstås som en (samtidig?) foranstaltning til afstivning af korets nordmur.

Første gang kirkebygningen omtales er 1616,²⁷ da lenets synsmænd bemærkede, at »pillen ved nordre kirkedør« og den på det nordøstre hjørne behøvede istandsættelse. Desuden anførte de, at størsteparten af den udvendige mur var forfal-den og storligen havde fornøden igen at forfærdiges med kalk og sten.

Næste holdepunkt i kirkens reparationshisto-rie er en dendrokronologisk datering³¹ af tøm-mer, dels fra en sammenbindende rammekon-struktion i det vestligste fag, dels fra bindbjælker i det østligste. Den førstnævnte foranstaltning består af fire svære tømmerstykker, der som en kvadratisk forankring knap en meter under murkroneniveau har skullet holde sammen på gavl og langsider og ret sikkert lader sig henføre til 1640'erne³² (jfr. nedenfor). De nævnte bind-bjælker i korfaget hører hjemme omkring 1670 og angiver antagelig et sikringsarbejde i kirkens østende, måske ledsaget af hel eller delvis ud-bedring af tagstolen.

Efter at kirken var indlemmet i Skanderborg rytterdistrikt, fik den besøg af administrationens synsmænd og håndværkere. 1723¹¹ anså man

bygningen for at være i god stand, men foreskrev året efter¹⁶ en istandsættelse, hvortil skønnedes at medgå 10000 flensborgsten. 1725¹¹ og i de følgende år gjorde synet ingen udsættelser, da kirken »nylig var repareret«. 1734³³ skulle blot de udvendige piller og vestgavlens ovennævnte »tindinger« (= kamtakker) udbedres. Men i 1750erne har rytterdistriktets bygningskyndige øjensynligt fundet det påkrævet at iværksætte nye sikringsarbejder. Formodningen bygger på eksistensen af årstallet »1758«, der under Frederik Vs kronede spejlmonogram, begge i jern, er anbragt centralt på østgavlen. Antagelig er årstallet samhørende med de jerntal og -bogstaver, der som ankerforskud under murkronen sidder spredt på bygningens langsider og vestgavl.³⁴ En istandsættelse 1758 er ikke omtalt i kilderne, men omstændighederne sandsynliggør, at en udskiftning og muligvis en supplering af trækbånd er gennemført ved denne lejlighed; samtidig må større partier af murkronen være fornyet. Antagelig var denne murværksrenovering indledt tidligere. I vestfaget, hvor der ligeledes iagttages fornyede ribbesektioner, har nymuring muligvis været samhørende med indlæggelse af den ovennævnte bjælkeramme.

1827 foregik der noget murerarbejde, og 1833 blev trappetårnet repareret.¹³ Det fremhæves, at tårnet ikke blev pudset, hvilket tyder på, at de øvrige facader allerede dengang var (cementpudsede) forneden, som det ellers først fremgår af synsprotokollens beskrivelse 1862.

Stabiliteten i murene har fortsat givet anledning til bekymring og indgreb. En pille på nord siden, der 1861¹³ ønskedes fornyet, er utvivlsomt identisk med den, der kunne fjernes det følgende år, efter at der i vestre fag var indlagt jernbånd. Her er antagelig tale om de eksisterende, der er karakteristiske ved deres svære dimension og store, udvendige forankringsplader. Alligevel var tilstanden dårlig, og Uldall beskrev 1868 kirken som meget forfalden. Den var da også med på den liste, som kirkeejeren, grevskabet Frijsenborg havde ladet udarbejde for istandsættelse af sine kirker, og var berammet restaureret 1869.

En *hovedreparation*, som det hedder i de samtidige papirer, fandt sted 1870 ledet af Christen

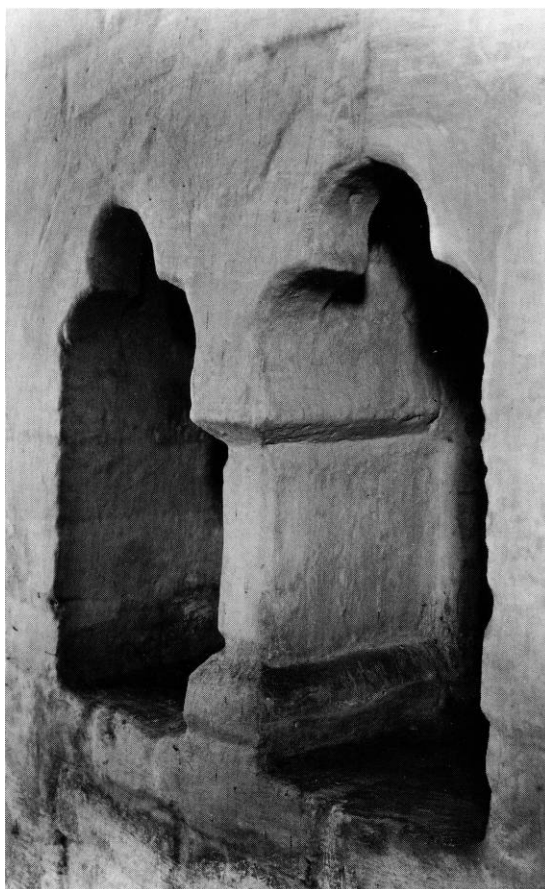


Fig. 17. Niche i østvæggen (s. 3403). Einar V.Jensen fot. 1942. - *Niche in the east wall.*

Kiilsgaard; de samlede udgifter blev opgjort til 2351 rdl.³⁵ Ved denne lejlighed blev fire »contraforter« (udvendige støttepiller) brudt ned og afløst af de fem nuværende; samtidig opsattes de otte, fortsat eksisterende, stjerneformede ankerforskud med tilhørende trækbånd. Der indsattes to vinduer og lagdes nyt gulv (s. 3411-12). En række spor efter ældre tilstande blev slettet, fortæller Uldall, men det mest afgørende bygningsindgreb var indgangens flytning fra sydsiden til kirkens vestre ende. En sådan forandring blev i disse år foretaget ved næsten alle Frijsenborgs kirker og afstedkom sædvanligvis et nyt våbenhus ved vestgavlen (jfr. Skorup, s. 3375) eller et tårnrums indretning som *forhal* (jfr. Hammel, s. 3450). I Tvilum benyttede man sig derimod af, at kirkerummet var rigelig stort til



Fig. 18. Indre, set mod vest. NE fot. 1988. - *Interior to the west.*

menighedens ordinære behov og inddrog et areal i vestenden. En halvmur førtes tværs over rummet, hvorved der etableredes forrum med pulpitur ovenpå. Som nævnt anbragtes den nye indgangsdør i den store blænding, som udførtes i fortsættelse af det samtidig tilmurede gavlvindue.

1889¹⁵ blev nordsidens tregruppevindue og østgavlens blændingsdekoration »udhugget og

udmuret«; samme år og igen 1921¹⁸ ønskede synet forvitrede støttepiller sat i stand. I 1960'erne blev de indtil da pudsede underfacader skalmurede. I 1980'erne, dvs. over hundred år efter Kiilsgaards hovedreparation, indledtes under ledelse af Bent Meyer en omfattende istandsættelse. For det ydres vedkommende afsluttedes arbejdet 1989. Da var terrænet sænket omkring kirken, undtagen på nordsiden, facaderne ud-



Fig. 19. Indre, set mod øst. NE fot. 1988. - *Interior to the east.*

bedret og givet en mere homogen karakter, ligesom blændingerne, der 1862¹⁸ omtales som hvidtede, kalkedes på ny.

1990 planlægges en istandsættelse af det indre, ligeledes med Bent Meyer som arkitekt.

Gulve. Som led i forberedelsen til istandsættelse af kirkens indre blev der 1987 foretaget fire mindre sonderinger ved gennembrydning af det eksisterende gulv. Umiddelbart under cement-

flisernes underlag fandt man røde munkesten på fladen og omkring 40 cm længere nede et mere eller mindre velbevaret, antagelig middelalderligt gulv ligeledes af røde munkesten på fladen, lagt i bygningens længderetning.³⁶

Første gang kirkens gulv omtales er 1803,²⁸ da synet ønskede det lagt om i stolene. 1854¹³ fremsattes forslag om at hæve gulvet i koret. 1859 og igen 1861¹⁵ modtog kirken fra Frysensdal tegl-

værk en større sending af gule og røde, ottekantede fliser; disse afløstes ved hovedreparationen 1870 af gule og sorte fliser (jfr. fig. 52) fra samme leverandør. De nuværende røde og hvide cementfliser er lagt 1910-12.³⁵

Vinduer omtales første gang 1843-44, da der i vestgavlen og koret indsattes nye »af den størrelse, som murene viser, de forhen har haft«; de skulle indeholde oplukkelige ruders af hensyn til ventilation i rummet. Man skiftede dog ikke format, da P. C. Kiilsgaard fremførte, at vinduerne i mands minde ikke havde været ændret. 1855 nåede normaliseringsbestræbelserne imidlertid Tvilum, og synet ønskede vinduerne »ombyttet med nye af den nu for kirker passende facon«. I første omgang blev projektet udsat, men virkeliggjordes vist delvist samtidig med altertavlens og knæfaldets reparation et par år senere.¹³ 1861¹⁸ etableredes et vindue i sydsiden af koret, og ved hovedreparationen 1870 indsatte Christen Kiilsgaard i samme side af kirken de to andre jernstel, som ligeledes stadig fungerer. Synsprotokollen meddeler, at midtfagets vindue indtil da havde været fladbuet og godt to meter højt.

Tage og tagværker. Siden den første omtale 1616²⁷ har kirken været teglhængt. Der nævnes reparationer og fornyelser tid efter anden, senest i 1980'erne. I hvælvlokker og ved udgravningerne omkring kirken er fundet hultegl og stemplede *vingesten (fig. 16,4, NM inv.nr. D 43/1990 a-c).

Tagværkerne, der har to lag hanebånd, består næsten udelukkende af fyrretømmer, og ifølge synsprotokollens beskrivelse forholdt det sig også sådan 1862. Planen for hovedreparationen 1870 forudså, at tagværket skulle forbedres efter Camille Polonceaus system.³⁷ Istandsættelse har fundet sted 1922¹⁵ og igen i 1980'erne.

Opvarmning skulle efter synets forslag 1891³⁵ etableres ved hjælp af to ovne; den ene blev straks anskaffet og placeret i korets nordvestre hjørne (jfr. fig. 52), den anden blev købt 1894 og opstillet i et samtidigt indrettet »varmekammer« i våbenhuset. Ovnene afløstes 1916¹⁵ af kalorifer, i hvis kedel der 1988 installeredes elektrisk varmelegeme.

Kirken står, efter den 1989 afsluttede udvendige istandsættelse, med facader i blank mur, hvor blændinger og vinduernes sider er hvidtede. I vestgavlen er indmuret to **tympana*, der tidligere lå ved Tvilumgård (s. 3440). Rummets vægge og hvælv er hvidtede, og gulvene er belagt med de ovennævnte cementfliser.

INVENTAR

Oversigt. I det store kirkerum er det først og fremmest fløjaltertavlen fra o. 1500, der vidner om tilhørsforholdet til Augustinerordenen, dog ses også en samtidig gravsten over den daværende provst eller klosterforstander. Som i de øvrige augustinerkirker forestod dens gejstlighed de almindelige liturgiske handlinger, således også dåben, og her som andetsteds er døbefonten også kirkens ældste inventarstykke. Fra den senere del af middelalderen stammer det store krucifiks, der indtil 1844 stod på en bjælke i korbuen. Man har desuden kendskab til en løveformet akvamanile, et monstranshus med skårne figurer og nogle kannikestole. Den enkle prædikestol er fra o. 1600. Kirkeejerne har ved forskellige istandsættelser sat deres præg på kirkerummet. Peder Rosenørn og hans frue Anne de Hemmer har 1691 ladet altertavlen og krucifikset staffere samt skænket en klokke 1701, og i 1800'ernes sidste halvdel har to generationer Frijs foretaget store restaureringer med flere fornyelser. 1858ff. er især koret med altertavlen blevet istandsat og alt inventaret egetræsmalet efter tidens mode. Fra 1870ff. er stolestaderne blevet fornyet sammen med et vestpulpitur, prædikestolen forsynet med ny himmel 1885 og egetræsmalingen fornyet og stafferet med guld. Ved større istandsættelser 1942 og 1954f. har inventaret dels fået fremkaldt ældre stafferinger, dels fået helt nye farver.

Alterbordet består af et renæssancepanel, der mod øst slutter sig til en muret sokkel for altertavlen og formentlig er samtidig med denne. Muren, der er ca. 125 cm høj over nuværende gulv, har i østsiden en falset rundbuegennembrydning ind til det nu tomme rum under bordpladen. På hver side afrundbuen findes en lille, tre munkesten høj blænding (Lorenzen tavle V, fig. 6); alt nu hvidkalket. Et middelalderligt talterbord er måske fjernet o. 1858, da korets inventar istandsattes, og gulvet forhøjedes, bl.a. med den begrundelse, at trinene op til alteret var til besvær for præsten under sakramentet.¹³



Fig. 20. Fløjaltertavle fra o. 1500, med Treenighedsgruppe flankeret af Johannes apostel og Maria med barnet i midtskabet, apostle, biskper og provst i fløjene. I predellaen otte nødhjælperhelgener samt en Pietágruppe fra en anden altertavle. På baldakinen våbenmalerier for kirkeejerne 1691 og 1858 (s. 3414). NE fot. 1990. - *Winged altar-piece c. 1500, with the Trinity flanked by St. John and the Virgin and Child in the central compartment. Apostles, bishops and the dean in the side compartments. Eight auxiliary saints and a Pietá from another altar-piece are shown on the predella. The coats of arms of the patrons of the church between 1691 and 1858 are painted on the canopy.*



Fig. 21. Nødhjælperhelgener fra altertavlens predella, jfr. fig. 20 (s. 3418). Einar V.Jensen fot. 1942. - *Auxiliary saints on the predella, cf. fig. 20.*

Alterbordspanelet (jfr. fig. 19), fra 1600rne, af fyr, har fem rektangulære listefyldinger på for-siden og to for hver ende. Fodliste, nordside samt dele af sydsidens rammeværk fornyet.³⁸ Efter afrensning 1942 af to nyere farvelag, blå og egetræsmaling, står panelet nu i blankt træ med ganske få spor afkridtgrund og mønjerødt; den nye bordplades forkant grønmalet.

†*Alterklæder*. 1715¹¹ fandtes et alterklæde af rødt fløjl, formodentlig identisk med det fire år senere¹⁴ omtalte med »våben og guldgalerer«.³⁹ Det nævnes endnu 1766/67,⁴⁰ men manglede i hvert fald 1841.¹³ 1861¹⁵ leverede Schou i Ham-mel et nyt alterklæde af rødt fløjlsplys,¹⁸ der allerede 1870 blev erstattet af et rødt klæde med galoner, antagelig syet af Sophie Landmark, Skovfryd.¹⁵ Den nu fjernede, nyere staffering af alterbordet vidner om, at dette i nyere tid kun har været dækket af en alterdug.

Den anselige *altertavle* (fig. 20-32), fra o. 1500, er en figurrig fløjaltertavle, »hvis lige udi få landsbykirker skal være at antræffe,« som det hedder i et kirkesyn 1720.¹¹ Midtskabets figurer, en Treenighedsgruppe mellem Johannes apostel og jomfru Maria, viser tilknytning til Imperia-lissima-mesterens kreds, specielt den såkaldte Herslev-mester.⁴¹ I fløjene står 12 mindre apo-stelfigurer, og i predellaen flankerer otte »nød-hjælper«-helgener en lidt yngre Pietágruppe. På fløjenes ydersider har været oprindelige malerier fra Jesu lidelseshistorie, men kun sparsomme re-ster er nu bevaret. Tavlen krones af en stor bal-dakin, der både i udførelse og staffering vidner om indgribende istandsættelser 1691 og 1858; se-nest er tavlen restaureret 1942.

Alle tavlens oprindelige dele, figurer samt midtskabs og fløjenes rammeværk er af eg. Skabe-nes højde er 240 cm, midtskabet er 235 cm bredt



Fig. 22. Detalje af Nådestolen, jfr. fig. 20 (s. 3415). Einar V.Jensen fot. 1942. - *Detail of the Throne of Grace, cf fig.20.*

og 21,5 cm dybt indvendigt; fløjene 12 cm dybe. Rammernes forkanter har en svungen, karnisagtig profil. De egeplanker, der står på predellens yderste kanter og støtter baldakinen, er de oprindelige og har bevaret deres stræbepilleformede profiler. Både den gennembrudte, varierende ornamentik i alle fodfelter samt i fløjenes top- og mellemfelter er i hovedsagen oprindelige, ligesom alle felters topbaldakiner med stavværk og korsblomstnedhæng. Fra 1858 stammer derimod foruden baldakingalleriet også midtskabets renæssanceagtige buehængekonsoller og de lister, der tredeler feltet.⁴²

Midtskabets figurer demonstrerer kirkens tilknytning til Augustinerordenen ved henvisningen til Treenigheden som det centrale, teologiske begreb og Vor Frue som kirkens værnehelgeninde (jfr. s. 3393). Valget af Johannes apostel som den tredje figur kan ikke umiddelbart for-

klares. Midtgruppen, Nådestolen (fig. 22) er udført efter et forlæg, som anvendes af Imperialissima-mesteren, men i en variation, der knytter den til Herslev-mesteren, med de nærmeste paralleller i Ribe amt.⁴³ Gruppen er i forhold til sidefigurerne ret lav, 125 cm, og er derfor ved restaureringen anbragt på et nyt podium. Den manglende Helligåndsdue kan have udfyldt noget af rummet ovenover. Den ærværdige Vorherre sidder på en reduceret tronbænk⁴⁴ og holder sin søn, fremstillet som Smertensmand frem for sig. Ved siderne bagved står to engle og kigger frem. Kristi skikkelse er udtæret, de tynde, årede ben med de store fødder let forvredne. De to hovedfigurers ansigter er ens, med karakteristiske, dybtliggende øjne under kraftige øjenbryn, med skarpe v-indsnit ved næseroden, og lange, lige næser. Hår og skæg er stiliseret, Vorherres breder sig ud som en vifte. Den brede



Fig. 23. Altertavlens sydfløj, øvre del, med apostelfigurer og en biskop (s. 3417). NE fot. 1988. - *Upperpart of the south wing of the altar-piece, with apostles and a bishop.*

krone har mistet sine takker. Under den enkeltfoldede kappe ses en bredsnudet sko. Den lidt stive Mariafigur, til dels efter samme, men spejlvendt kopi som Tjæreborgs, er 151 cm høj. På hovedet bærer hun en nu takkeløs krone med snoet, perlesmykket pandekant og fordybning til prydsten midtpå. På venstre arm holder hun det nøgne, storhovede Jesusbarn, der med krydsende ben og strittende tær rækker ud efter den genstand (en frugt?), som moderen har holdt i hånden. Hendes stærkt stiliserede hår breder sig ud bag nakken og falder i en lige afskåret, lang lok ned foran den ene skulder. Under kappefligen ses en oksemulesko. Johannesfiguren, 149 cm høj, holder det lidt skæve ansigt bøjet let

fremover. Den folderige kappe er samlet op over højre bøjede arm, i den venstre holder han alterkalken, hvis kuglesmykkede knop ses mellem hans fingre; den ene synlige fod er nøgen.

Fløjenes figurer er bemærkelsesværdige ved at dele sig i to grupper efter deres højde, de tolv apostle er ca. 60-62 cm høje (medregnet soklen), de resterende figurer, der 1942 blev anbragt yderst i hver række, er blot 56-58 cm høje. Ansigtstrækkene er ensartede og beslægtet med midtskabets sidefigurers, men hovederne udført i vekslende størrelser. Apostlene er iført enkle kjortler, flere med bånd om livet, deres kapper falder i få, ret groft skårne folder. Fødderne er enten nøgne eller med bredsnudede sko. De

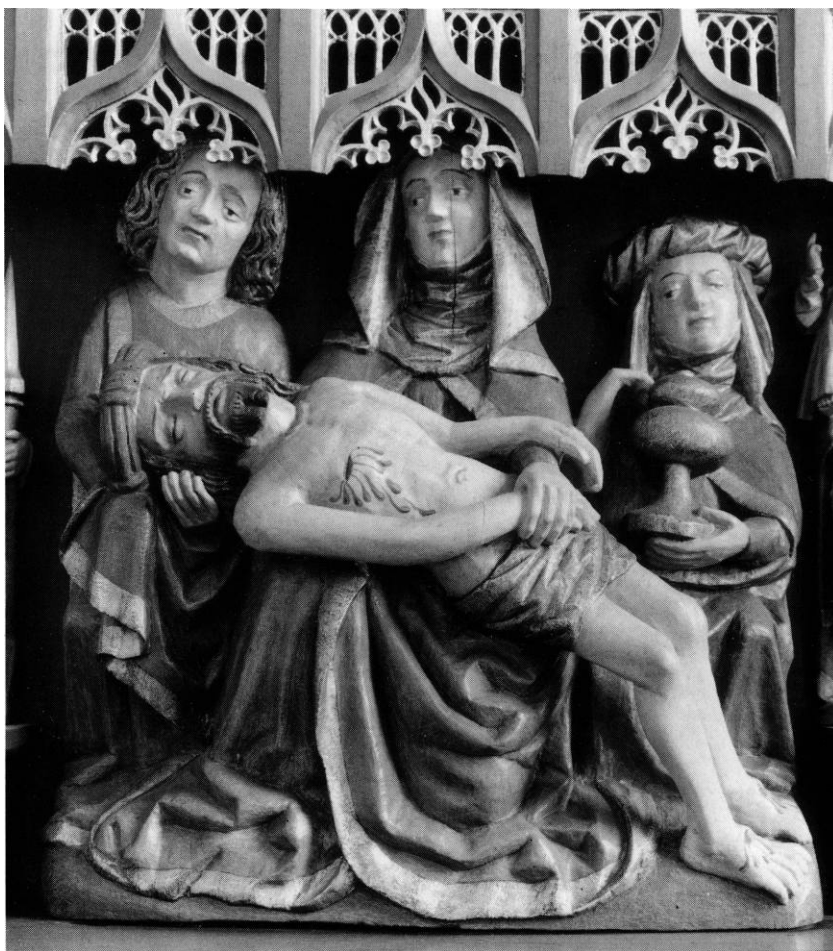


Fig. 24. Pietá (Begrædelsen). Figurgruppe fra anden altertavle indsat i fløj altertavlens predella (s. 3418). NE fot. 1988. - *Pietá (the Lamentation) from another altar-piece set in the predella of the winged retable, cf fig. 20.*

mindre figurer forekommer udført lidt omhyggeligere end de øvrige, idet deres øjenlågsrande er skårne. Figureerne har mistet flere af deres oprindelige attributter, hvoraf nogle er fornyet 1858 eller 1942. Ved den sidste restaurering opstilledes de i en delvis anden rækkefølge end den oprindelige,⁴⁵ der er angivet med brunrøde minuskier bag på figurerne. Den nuværende opstilling (bogstavmarkeringen bagpå i parentes): Nordre fløj, øvre række: 1) Formodentlig klosterforstander (fig. 25), skægløs, med baret på hovedet og alterkalk i venstre hånd (f). 2) Andreas, med kors holdt foran brystet (b). 3) Mathias, med økse (c). 4) Paulus, med stort sværd og bog (d). Nedre række: 5) Biskop (Konrad af

Konstanz?), med kalk og bispestav (fra 1858) (e). 6) Simon, med sav (fra 1858) (a). 7) Bartholomæus (fodstykke og ben fra 1858), med kniv (fra 1942) (m). 8) Judas Thaddæus, med klæde over hoved og bog samt kølle (øvre del fra 1942) (q). - Søndre fløj, øvre række (fig. 23): 9) Peter med stor nøgle og bog (i). 10) Thomas, med spyd (overflyttet fra nr. 14) (k). 11) Jakob den ældre, med muslingeskal på hat, stav og nyt skrin (fra 1858) (l). 12) Biskop (Augustinus?), velsignende og med stav (fra 1858) (g). Nedre række: 13) Johannes, skægløs, velsignende kalken (der er ganske lig midtskabsfigurens kalk) (n). 14) Jakob den yngre, skægløs, med bog og valketræ (fra 1942) (o). 15) Filip, skægløs, med

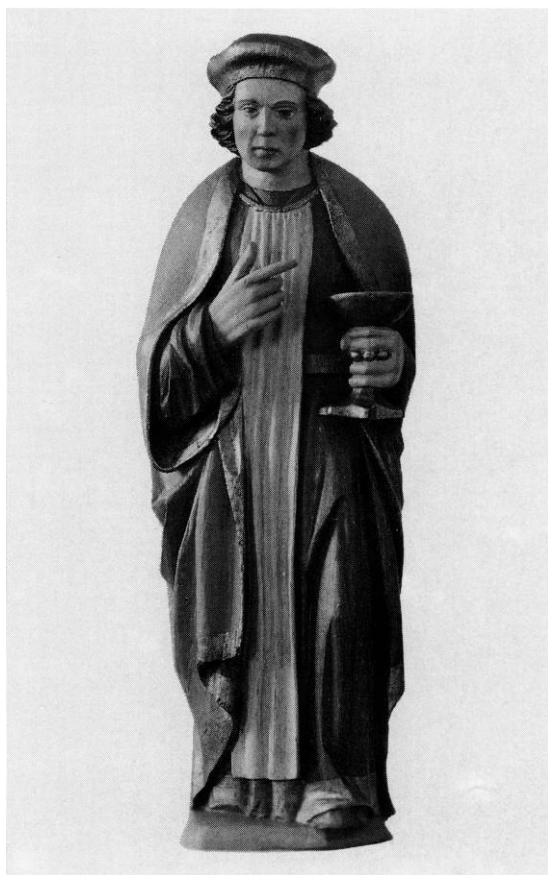


Fig. 25. Figur fra altertavlens nordfløj, formodentlig provst og klosterforstander ved kirken (s. 3417). Einar V.Jensen fot. 1942. - *Figure from the north wing of the altar-piece, probably the dean and prior.*

bog og kors (fra 1942) (p). 16) Biskop Dionysius, med afhugget pandeskal og bispehue i venstre hånd og ny stav (fra 1858) (h).

Ifølge bogstavmarkeringen har figurernes størrelse og oprindelige opstilling til en vis grad rettet sig efter en teologisk rangordning. Apostlene, med Simon i spidsen, har stået på fløjenes øvre rækker samt på sydfløjens nedre række. De mindre figurer, de tre bisper og provsten, har alle været anbragt på nordfløjens nedre række, bisperne muligvis på grund af særlig tilknytning til augustinerne, provsten som forstander for ordensmedlemmerne og med ansvar for gudstjeneste og sjælesorg.

Tavlens predella er i sin nuværende form noget forkortet, og de buede sidestykker er tilfø-

jelser af fyr. Buegalleriet, svarende til fløjenes, er oprindeligt, men reduceret til 11 fag af de formodentlig oprindelige 14, overensstemmende med det almindeligvis forekommende tal på nødhjælperhelgener. Af disse er otte bevaret, opstillet på række,⁴⁶ (fig. 21) men afbrudt af en yngre Pietá-gruppe (se nedenfor): 1) S.Jørgen, med hævet højre arm (sværdklingen tabt) og skjoldet stukket i gabet på den drage, han står på. 2) Ung mand (pilgrimen Sebaldu?), med baret, højre hånd har holdt en stav (?), på venstre bærer han en kirkemodel (fra 1858). 3) Erasmus, ifølge legenden kogt i en gryde med tjære; med monstans og bispestav (fra 1858). 4) Barbara, med bog og fangetårn. 5) Kristoffer, bærende det velsignende Jesusbarn på skulderen; ny stav. 6) Margrete, bærende bog hvorpå drage; ny stav. 7) Augustinus, fremvisende hjerte (uden pil) i højre hånd, ny bispestav i venstre. 8) Helgeninde (Clara?), med kalk i højre hånd, venstres attribut forsvundet. De 39-43 cm høje figurer er ret ensartede, mændene alle skæggede, undtagen Kristoffer, flere bærer oksemulesko.

Den ca. 62 cm høje *Pietágruppe* (Begrædelsen) (fig. 24), der bryder rækken af nødhjælpere, er grovere i udførelsen og stammer fra en anden altertavle. Maria, iført bredtlagt, groftfoldet kappe samt halsklæde og hovedlin, sidder med sin døde søn på skødet. Med venstre hånd fatter hun om Jesu højre håndled, mens hans venstre arm ligger slapt hen over hendes arm.⁴⁷ Jesu uforholdsmæssigt store hoved, med lukkede øjne og turbankrone på det rillede hår, støttes af Johannes' venstre hånd. Dennes ansigtstræk udtrykker smerte især ved den sammenknebne mund. Ved Marias anden side sidder Maria Magdalene, med halsklæde og lin under det folderige hovedtøj; i hånden holder hun en stor monstansagtig salvekrukke.

Tavlens store, firdelte baldakin er for det buede partis vedkommende for størstedelen oprindeligt, hele buegalleriet derimod fra 1858¹⁸ (jfr. indskriften på midtskabets bagside). Ved denne gennemgribende restaurering fik flere af figurerne tilsat arme, ben og attributter, ligesom fløjenes og predellaens baldakiner og stavværk



Fig. 26. Altertavlens lukkede midtskab med rester af malerier fra o. 1500 på fløjenes ydersider (s. 3419 ff.). Einar V.Jensen fot. 1942. - *The closed central compartment of the altar-piece with remains of motifs from c. 1500 on the backs of the wings.*

blev dels repareret, dels fornyet. Midtskabets buegalleri blev nyskåret svarende til baldakinens i en gotiserende stil med renæssanceagtige detaljer (hængekonsollerne). Forsiderne på hængeskabets skillevægge fik nye profiler og predellaen nye sidestykker og fodliste. Ved samme lejlighed blev de faste skabes bagsider erstattet med nye fyrrebrædder.⁴⁸

En beskednere restaurering 1942 ved Einar V.Jensen har især drejet sig om figurerne eks-

tremiteter og attributter samt tavlenes staffering.

Den nuværende staffering går i hovedsagen tilbage til en istandsættelse 1691 (jfr. indskrift nederst på baldakinen), dog stammer baldakinens våbenmalerier fra 1858 (se nedenfor). På tavlen og dens figurer var der ikke spor af den oprindelige staffering, derimod er bevaret enkelte fragmenter af de oprindelige *malerier* på sideskabenes ydersider (fig. 26-32). Hver fløj er delt i seks felter ved hjælp af sortmalede striber. Hoved-

parten af malerierne er forsvundet, hvilket i nogle tilfælde vanskeliggør bestemmelsen af motiverne. Flest malerester er bevaret på sydfløjens midterste parti på hver side af den lodrette stribe samt på nordfløjens tre yderste felter. Scenerne er hentet fra Jesu passionshistorie og skal læses »slangemæssigt« tværs over begge fløje begyndende foroven på sydfløjens yderste felt med 1) Indtoget i Jerusalem, fortsat til rækkens nordligste felt 4) Bønnen i Getsemane. Dernæst kommer feltet umiddelbart nedenunder 5) Tilfangetagelsen endende med rækkens yderste felt 8) Tornekroningen, fortsat med feltet nedenunder i nederste række med 9) Korsbæringen og afsluttet med nordligste felt 12) Korsnedtagelsen.

Af de enkelte scener (jfr. ovfr.) kan følgende detaljer iagttages: 1) Indtoget i Jerusalem. Af Jesus er kun glorien bevaret og lidt af dragten. Foran ham knæler en ung, krølhåret mand, der breder en rød kjortel ud foran Jesus. Ved ynglingens side en mand og bagved en bedende kvinde med fornemt hovedtøj og lin. I baggrunden et grønkvistet træ og en lille mand, der rækker armene frem. 2) Fodtvætningen? Meget lidt bevaret: et rum med tavlet gulv og foroven et vindue? I midten Jesu glorie. 3) Nadveren? I et rum med rundbuede vinduer foroven ses Jesu gloriesmykkede hoved, til venstre herfor et gullokket hoved og derunder et mindre i profil. Nederst til samme side en skråtløbende, arkadesmykket? bänk. 4) Bønnen i Getsemane. Jesu gloriesmykkede ansigt ser, i profil, op mod alterkalken i øverste hjørne mod nord. Forneden ses hovederne af de tre sovende disciple (fig. 31) og foran og bag dem et plankeværk. 5) Tilfangetagelsen (fig. 27). Den rødhårede Judas kysser Jesus, i brun kappe. Til venstre Peter med hævet spyd. Rustningsklædte soldater til højre og i nedre hjørne. 6) Ecce homo? Jesus står midtfor, en hånd ses. Øverst til venstre takkerne af en krone. Af en bøddel er kun levnet lidt afoveransigtet. 7) Hudfletteisen. Til højre i feltet ses en del af en svend, der vender den sribede bagdel og hose mod beskueren og holder piskens i den hævede hånd. Af hovedet anes et øje og en fjersmykket baret. 8) Tornekroningen (fig. 28). I et

rum med tavlet gulv og et rudet vindue ses overkroppen af de to bøddler, der med krydslagte stave presser tornekronen ned over Jesu (forsvundne) hoved. 9) Korsbæringen (fig. 30). Den bøjede Jesus, med folderig kappe og tornekronen på hovedet, ses bærende korset. Velbevaret er den foranstående, frontalvendte bøddel, i kort vams og med smykkeprydet hue, der har lagt tovet op omkring skulderen. Bagved rester af personer. 10) Korsfæstelsen (fig. 30). Kristus ses liggende bundet til det skråtanbragte kors. Blod sprøjter fra naglegab og tornekronen. Godt bevaret er bøddelknægten med rød, fjersmykket hue. 11) Kristus på korset. Hovedet med de lukkede øjne hælder mod højre skulder, kroppen er blodpletet. 12) Nedtagelsen fra korset (fig. 29 og 32). Den skæggede Josef af Arimatæa holder Jesu blodplettede legeme i sine arme. Bagved griber en ung mand på en stige fat i Jesu venstre hånd, og foran tager en mand med løftede hænder imod legemet.

Malerifragmenterne, der ligger på kridtgrund, er i malemåden tung og grov, men detaljeret. Personernes karnation er bleggrå, konturerne optrukket med brunt og detaljer som de øvre øjenlågskanter tegnet med en sort skygestreg. Dragterne, især bøddlernes, er brogede, med stærke, klare farver. Gulvene er tavlet høj-røde-gulhvide, de landskabelige baggrunde ret dæmpede, hvidlige og grønne med tilløb til farveperspektiv (mosgrønt-blågrønt). De gyldne glorier er sirligt mønstrede, rustninger og et enkelt vindue forsøvede.

Ved tavlens istandsættelse 1942 afdækkedes og istandsattes en staffering fra 1691, der tillige omfattede en toliniet indskrift malet med gul fraktur på en sort frise nederst på baldakinen: »Gud til ære, og hans Hus til ziir. Hafuer Hånds K. Mayts- Cancellie Raad og Assessor i Commerce Collegio Welædle og Welbaarne Peder RosenØrn til Tvilum, med Sin Welbaarne frue, Fru Anne de Hemmer, ladet Denne Alter-tafle Med foran staaende store Crucifix Reparere og staffere. Saa vel som meere andet, Huilchet forblifuer, Eftter Kommerne til godt Exempel. Anno 1691.« Oven over indskriften er i hvert af baldakinfelterne, på brun bund, malet et våben



Fig. 27-30. Malerifragmenter fra o. 1500 på ydersiden af altertavlens fløje, jfr. fig. 26, mellemste og nederste felter (s. 3420). Fig. 27. Nr. 5, Tilfangetagelsen og en del af nr. 6, Ecce homo (?). Fig. 28. En del af nr. 7, Hudfletteisen og nr. 8, Tornekroningen. Fig. 29. Nr. 12, Nedtagelsen fra korset og en del af nr. 11, Kristus på korset. Fig. 30. En del af nr. 10, Korsfæstelsen og nr. 9, Korsbæringen. NE fot. 1988. - *Fragmentary paintings from c. 1500 on the backs of the wings of the altar-piece, cf fig. 26, middle and lower zones. Fig. 27. No. 5, the Capture of Christ and part of no. 6, Ecce Homo (?). Fig. 28. Part of no. 7, The Flagellation and no. 8, Christ Crowned with Thorns. Fig. 29. No. 12, The Deposition and part of no. 11, Christ on the Cross. Fig. 30. Part of no. 10, The Crucifixion and no. 9, The Carrying of the Cross.*



Fig. 31-32. Malerifragmenter fra o. 1500 på yderside af altertavlens nordfløj. Fig. 31. Nr. 4, Bønnen i Gethsemane: de sovende apostle. Fig. 32. Nr. 12, Nedtagelsen fra korset: en knægt på en stige og Josef af Arimatæa hjælper Kristi legeme ned (s. 3420). NE fot. 1988. - *Fragmentary paintings from c. 1500 on the back of the north wing of the altar-piece. Fig. 31. No. 4. The Garden of Gethsemane: the sleeping apostles. Fig. 32. No. 12. The Deposition: a youth on a ladder and joseph of Arimathea help in the deposition.*

for to tidligere kirkeejere og deres hustruer, der har ladet tavlen staffere. De to midterfelter har fra 1691 fremvist våbener for Peder Rosenørn og fru Anne de Hemmer, hvis initialer: »P.R.Ø« og »F - A. D - H.« tidligere har stået over våbenerne. Disse er imidlertid ved restaureringen 1858 blevet rykket ud i sidefelterne for at give plads til de daværende ejeres våbener, Friis og Haffner.

1942 fandt man i yderfelterne (†) *malerier* fra 1691, mod nord Nadveren, mod syd Opstandelsen. Afnadvermaleriet sås forinden et gulbrunt tavlet gulv, i nordre side to gråskæggede apostle med røde kinder og iført henholdsvis en rød og en blålig, brunskygget dragt; yderst et grønligt draperi. Af opstandelsesmaleriet var bevaret Kristi røde kappe og gule stråleglorie; desuden to soldater, den ene, med gulligt hår og skæg, bevæbnet med sværd og hellebard, den anden skæglos og foretagende en afværgende bevægelse med hånden. Jordsmonnet var gulbrunt, himlen ovenover mørk gråblå.

1691-stafferingen er ligeledes fremdraget og suppleret på selve tavlen og dens figurer, men mange detaljer, bl.a. figurernes hår og skæg, er nymalet. Skabsbaggrundene både i midtfelt og fløje er grønblå, rammeværket og galleriernes forkanter rødbrune ledsaget af grønne lister; stavværk og friseornamenter er gyldne, baldakinsens nyere galleri lysbrunt. Figurernes hudfarve er grålig, deres dragter har afdæmpede farver, hovedsagelig rødbrune, lysbrune, grønne og blå, med gyldne kanter. På baldakinen er våbenmalerierne bevaret i udførelsen fra 1858, da de to yderste blev nymalet efter forbillede af de ældre fra 1691. På storfeltets bagside er med sort skrift malet: »Anno 1691 har Hr. Peder Rosenørn til Tvilum ladet denne Altertavle restaurere. 1858 har Hr. Lehnsgreve Emiel Frijs til Frijsenb: ladet den sætte i nuværende Stand.«⁴⁹ Bemalningen omfattede egetræsfarve på skabene, med rød baggrund i midtfeltet, blå i fløjene samt gallerierne stafferet med blå, rødt og uægte guld. Figurdragterne polykrome, med grove mønstre.

Altersølv. *Alterkalk (fig. 34), ifølge bægerets graverede dekoration skænket 1696 af kirkeejeren Peder Rosenørn og hans hustru Anne de Hemmer (jfr. epitaf m.m.), oprindeligt til Skorup kirke, men senere ombyttet med dennes kalk, der var givet til Tvilum (jfr. s. 3381).

Den 22,7 cm høje kalk har sekstunget, barok-profileret fod, hvis tunger er drevet op mod skaftets lille, fladtrykte knop, hvorover seksidet, facetteret baluster og øvre hulled. Det høje bæger, med let udefterskrånende sider, har en graveret dekoration bestående af to våbener for henholdsvis Rosenørn og de Hemmer, hvorover givernes initialer »PRØ« og »ADH«, hvorefter årstallet »1696«. På fodpladen to stempler, mestermærke for Johan Hieronimus Weischer, Viborg, og et læderet bystempel for Viborg (Bøje II, 1982, nr. 5449 og 5424).

Nyere *disk*, 14,6 cm i tv.m., flad og glat, med graveret hjulkors på fanen. På undersiden mestermærke: Sørensen, antagelig for Jens Peter Sørensen, Århus (Bøje II, 1982, s. 248⁵⁰) samt to ens lodighedsstempler: »13 L. 4 G.«

Sygekalk, fælles med Skorup (s. 3382).

Oblatæske og *vinkande*, 1862,¹⁸ fra Bing & Grøndahl, af sort porcelæn med guldkors og -kanter; nu ude af brug. Den tidligere *†alterkande*, fra 1844, var af violet glas.¹³

Alterstager (fig. 33), fra 1500'erne, kun 31,5 cm høje, svarende til stager i Sdr. Årslev (s. 1556) og adskillige i Ribe amt.⁵¹ De står på tre tretåede dyrepoter og har ensprofileret fod- og lydeskål, der ved et blødtformet, konisk led danner overgang til det cylinderformede skaft. Knoppens flade vulst ledsages af smalle, flade ringe. Lysetorn af messing fra 1870, da gørtler Fr. Larsen i Århus drejede et sæt nye pigge til stagerne.

Syvarmet lysestage, o. 1900, såkaldt Titusstage.

†*Akvamanile*. 1720¹¹ nævnes i inventariet en »malm vandkande i form af en løve«; da den omtales i forbindelse med døbefont og dåbsfad, har den antagelig på dette tidspunkt været brugt som dåbskande. 1828¹³ bemærkedes ved provstesynet, at »i den sønderbrudte løves sted bør et anstændigt kar anskaffes til i nødvendigt tilfælde at hente vand i, da kirken ligger betydelig afsondret fra by og stad.«



Fig. 33. Alterstage fra 1500'erne (s. 3423). NE fot. 1988. - *Altar candlestick from the 16th century.*



Fig. 34. *Alterkalk, 1696, udført af Joh. H. Weischer, Viborg, oprindeligt til Skorup kirke (s. 3422). NE fot. 1988. - **Chalice, 1696, made by Joh. H. Weischer, Viborg, originally to the church of Skorup.*



Fig. 35. Dåbskande af tin fra o. 1870, udført af Johan Lorentz Buntzen, København (s. 3426). NE fot. 1988. - *Baptismal ewer of pewter, c. 1870, made by Joh. L. Buntzen, Copenhagen.*

†*Messehagler*. 1635 blev en tyv hængt for mange kirkeran, bl.a. fra Tvilum en grøn hagel, som han havde solgt til en kvinde i Lisbjerg.⁵² 1702 omtales en ny messehagel af rødt fløj, der ifølge inventariet 1715 var »stafferet med sølvknipling«.¹¹ Tilsyneladende i brug endnu

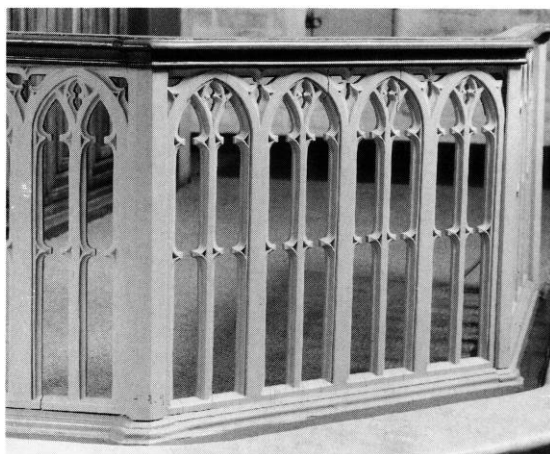


Fig. 36. Udsnit af alterskranke 1859 (s. 3424). NE fot. 1988. - *Detail of altar rail 1859.*

1766/67,⁴⁰ men manglede 1827.¹³ 1862¹⁸ fandtes en hagel af rødt fløj, der imidlertid 1870 erstattedes af en ny af rødt silkefløj med guldguloner leveret af Sophie Landmark¹⁵ (jfr. talterklæde).

Alterskranke (fig. 36), 1859,¹⁸ af træ, i nygotisk stil, oprindelig anbragt i lige linie tværs over koret,⁵³ men o. 1900¹³ opstillet i kantet hesteskoform. Skranken består af otte afsnit, der for hovedpartens vedkommende hver omfatter fem spidsbuede stavværksvinduer underdelt af to spidsbuer, de skrå afsnit har kun fire. Profileret fodliste og håndfang. Oprindelig egetræsmalet med gylden staffering, knæleskamlen betrukket med skind nu gråmalet i to nuancer, håndfanget gråsort. Om den tidligere †skranke vides kun, at den 1834 havde et gelænder foran knæfaldet.¹³

Døbefont (fig. 40), romansk,⁵⁴ af granit, foden af lys, rødlig, kummen af mere grålig granit med mange sorte korn; i alt ca. 82 cm høj. Ifølge Mackeprang (*Døbefonte* s. 338f., 341 og 348) tilhører den en særgruppe sammen med de beslægtede fonte i Gjærn (s. 3333) og Vejerslev (Houlbjerg hrd.). Den forholdsvis store, kedelformede kumme, ca. 45 cm høj og ca. 82 cm i tv., har ligesom i Gjærn to afløbshuller, henholdsvis 4 cm i tv., kegleformet, og 3 cm, men kun sidstnævnte er boret igennem foden til afløb. På mundingsrandens overside en lille, rektangulær fordybning, måske til anbringelse af det salt, hvis anvendelse hørte med til dåbs-handlingen.⁵⁵ Kummen er under en spinkel tovsstav (hugget med forskellig vinding) smykket med en frise med en omløbende ranke, der danner tre skiftende motiver: båndfletning, ring- eller hjertekæde og akantusranke. Frisen afgrænses nedefter af en spinkel, spidsvinklet stav, hvorunder en rundbuet arkaderække, med stavkapitæler, forneden afsluttet af fladbuede rundstave. Foden, afform som et terningkapitæl, har øvre tovsnoning til markering af felterne og på hjørnerne kegleformede rundstokke med lige afhugget overside. 1720¹¹ beskrives stenfonten som »smukt formalet«, måske en staffering samtidig med †fontelåget? 1889¹⁵ blev fonten renset. Opstillet i koret midt for alteret.

Stort brudstykke af romansk *fontekumme* (fig. 39), af grovkornet, grå granit med sorte og

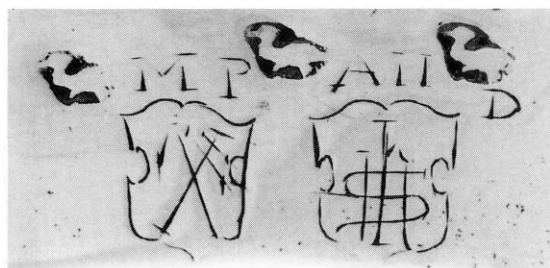


Fig. 37-38. Dåbsfad, o. 1550-75, sydtysk arbejde af messing med giverens bomærkeskjolde (s. 3425). NE fot. 1988. - *Brass baptismal dish c. 1550-75 with the coat of arms of the donor.*

røde årer, nu 40 cm høj, ca. 77 cm i tv. og ca. 20 cm dyb; intet afløbshul. Den halvkugleformede, glatte kumme har forneden en lille platte, der har skullet danne overgang til en fod. Den 11 cm brede mundingsrand har yderst en spinkel rundstav. Ca. en femtedel af kummens øvre del og side mangler, hvilket muligvis skyldes et kraftigt brud, måske fremkommet under selve forarbejdningen. Fundet 1987 i kirkegårdsdiget, nu opstillet i korets nordvestre hjørne.

Dåbsfad (fig. 37), o. 1550-75, sydtysk arbejde i drevet og punslet messing, 60 cm i tv., ganske svarende til bl.a. fadet i Framlev (s. 2050). I bundfeltet en ret udpudset fremstilling af Bebudelsen omgivet af en frise med hund forfølgende hjort samt lille kvist med agern, et motiv, der gentages på randen. De indstemplede ornamenter både her og ved bundens ydersider er rudeformede blade, ved midtfeltet små fugle. På randen ses desuden graverede givermærker for



Fig. 39. Romansk fontekummefragment (s. 3424). NE fot. 1988. - *Fragment of Romanesque font basin.*

kirkeejeren Mads Poulsen (†1678?)⁵⁶ og hans frue Anne Nielsdatter (†1653) (jfr. alterkalk i Skorup, s. 3381): to symmetriske skjolde med henholdsvis bomærke og Jesumonogram og ovenover de respektive givers initialer: »PM« og »AND« (fig. 38). I inventarierne omtales fadet tidligst 1702, 1715 karakteriseret som »et stort, nyt messingfad.«¹¹ 1887¹⁵ »forstørret og

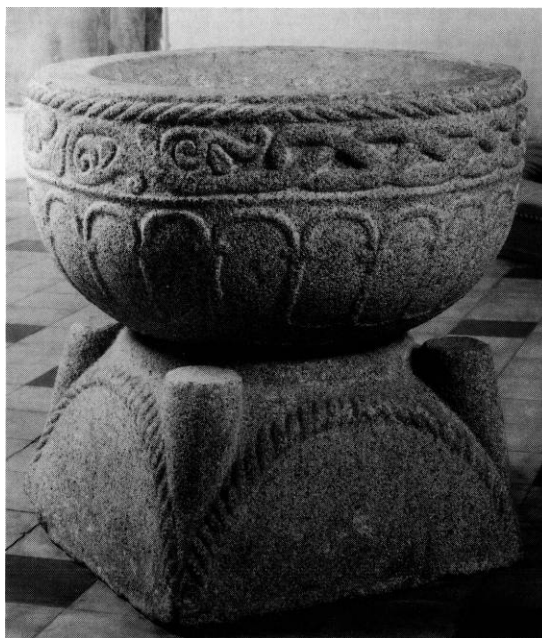


Fig. 40. Romansk døbefont (s. 3424). NE fot. 1988. - *Romanesque font.*

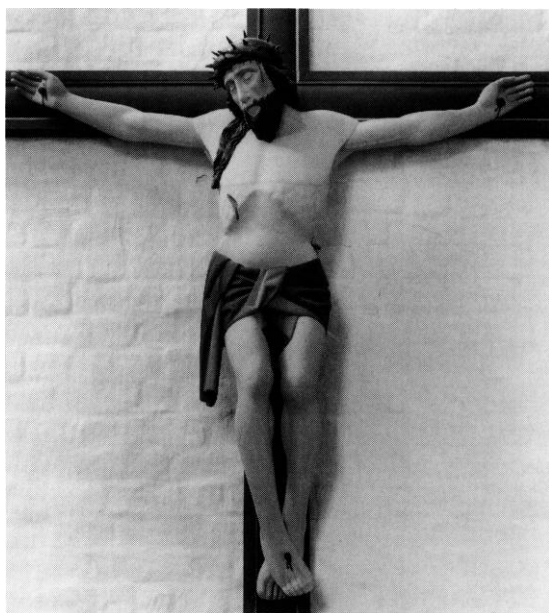


Fig. 41. Korbuekrucifiks fra 1400mes slutning; kors-træet fra 1910 (s. 3426). NE fot. 1988. - *Chancel-arch crucifix from the close of the 15th century; the Cross has been renewed 1910.*



Fig. 42. Storfelt fra prædikestol (jfr. fig. 43), med ÷evangelistmaleri 1896 ved V. Stender (s. 3427). Einar V. Jensen fot. 1942. - *Panel of the pulpit (cf fig. 43) with ÷painting 1896 by V. Stender.*

oppudset» afblikkenslager P. Nielsen, Hammel, der tilloddede en 12,5 cm bred messingkrave med let ombøjet kant.

Dåbskande (fig. 35), fra o. 1870, aftin, stemplet »L. Buntzen« for Københavner-kandestøberen Johan Lorentz Buntzen,⁵⁷ men leveret nogle år senere (1889) af H. Schourup i Århus.¹⁵ Kanden, der er 25 cm høj, har paralleller i flere andre kirker, bl.a. Grundfør (s. 1662). Som vandkande var tidligere anvendt en ÷akvamanile (jfr. s. 3423).

Et ÷fontelågtil stenfonten, nævnt 1702, beskrives 1720 som et malet trædækket;¹¹ det omtales senest 1739/40.⁵⁸

Korbuekrucifiks (fig. 41), fra 1400ernes slutning, af eg; korstræet fra o. 1910. Den legemsstore, kraftige figur, ca. 165 cm høj, beslægtet med krucifikset i Røgen (Gjern hrd.), hænger i næsten vandret udstrakte arme med åbne håndflader. Øjne og mund er lukkede, og hovedet hældes lidt mod højre skulder, så to tykke hårlokker falder ned foran skulderen. Kraftigt fuldskæg, der lader overlæben fri; en snoet tornekrone med pigge er trykket ned over panden. I den hvælvede brystkasse er sidevunden markeret. Lændeklædet er smalt, med lige nedhængende snip ved højre hofte; de kraftige ben bøjede, fødderne krydsede. Efter afrensning af nyere farvelag foretog Ingolf Røjbæk 1956 en nystaffering; gråhvid karnation med brunt hår og skæg, grøn tornekrone og blåt lændeklæde med lysblåt for. Korstræets midtparti blev grønmalet, kanterne lilla.

1843 var »bjælken under Christ billedet« endnu på plads »oven i kordøren« men var ifølge synet til vansir for kirken. Året efter blev figuren nedtaget¹³ og 1858 istandsat (jfr. indskrift på altertavle baldakin, s. 3420). 1890 blev figuren vasket og repareret, 1896 rensat¹⁵ og o. 1910 ophængt på nyt korstræ. 1862 hang krucifikset på sydvæggen i »østre hvælving«,¹⁸ hvorfra det o. 1900 blev flyttet til sin nuværende plads på nordvæggen i skibets vestre fag.

Prædikestol (fig. 43), o. 1600, af eg, med malerier fra 1955 af Ingolf Røjbæk. Lydthimlen er tilføjet 1885. Den enkle stol består af fire fag med arkader i storfelterne og dobbelte søjler stå-

ende på hjørnernes vinkelstillede postamentfremspring. Gesims og postament er ensdannet, med glatte, listeindrammede felter både i hjørnefremspringene og i de mellemliggende frise- og postamentfelter. Storfelternes arkader (fig. 42) har kraftige pladekapitæler, hvorimod pilastre og bueslag er smykket med fladsnit på prikket baggrund. Buernes slutstensplade har spor efter en påsat dekoration, antagelig et engleho- ved. Af stolens hængestykker er de fire engleho- veder under hjørnefremspringene formodentlig skåret 1919 af billedskæreren H. Christensen, Århus,¹⁵ mens de øvrige, volutsvungne omkring halvrosen, er oprindelige. Underbaldakinen er ottekantet, med et tilsvarende antal volutformede bøjler, der er dekoreret med skel- lagte skiver på forkanterne og spiralmarkeringer på siderne. Nyere bærestolpe.

Ved den første omtale af stolen 1616²⁷ var dens trappe og andet »ugavnlige« og ønskedes for- nyet. I forbindelse med stolens flytning 1870¹³ (jfr. ndf.) lavedes en ny trappe.¹⁵ Den nuvæ- rende opgang med højt fyldingspanel er udført 1955.

Lydhimlen er udført 1885 af snedker H. H. Wørtz.¹⁵ Både gesims, top- og hængestykker er forenklede efterligninger af stolens, under hjørnefremspringene er bladformede halvrossetter, og topstykkerne krones af kors. Undersiden er listedelt omkring lille midtskive.

1955 nystafferede IngolfRøjbæk stolen,⁵⁹ der i storfelterne på kobberplader fik malet fremstil- lingen af Kristus med verdenskuglen og i hver af de flankerende felter to siddende evangelister, den ene skrivende, den anden lyttende. I faget ved opgangen helligåndsduen. Farverne er i ho- vedsagen gule, brunlige og grønne på blå bag- grund. Prædikestolens træværk er malet lyst gråblåt i to nuancer, med guld på lister og brunt på englehovedernes hår og kraver. Lydhimlen ligeledes gråblå med gulbrun underside.

I fyldingsfelterne fandtes også 1862¹⁸ *†evange- listmalerier*; stolen stod i øvrigt med brogede olie- farver, der afrensedes 1892,¹⁵ hvorefter listerne stafferedes med guld. Endelig udførte V. Sten- der 1896¹⁵ nye *†evangelistmalerier* (fig. 42) i fel- terne.



Fig. 43. Prædikestol fra o. 1600 med malerier 1956 af IngolfRøjbæk; lydhimmel fra 1885 (s. 3426). NE fot. 1988. - *Pulpit c. 1600, with paintings by IngolfRøjbæk 1956. Sounding-board from 1885.*

Ved kirkens hovedrestaurering 1870¹³ blev prædikestolen flyttet fra en plads midt i kirken »ved den øverste stol« (formodentlig i nord) med opgang fra koret, men på grund af de dår- lige lysforhold her rykkedes den 1885¹⁵ til sin nuværende plads ved skibets sydvæg nær kor- buen.

Stolestaderne er 1870¹⁵ udført af H. H. Wørtz efter den vanlige Frijsenborgmodel (jfr. Lading s. 1856 og Gjærn s. 3336). De rundbuede gavle

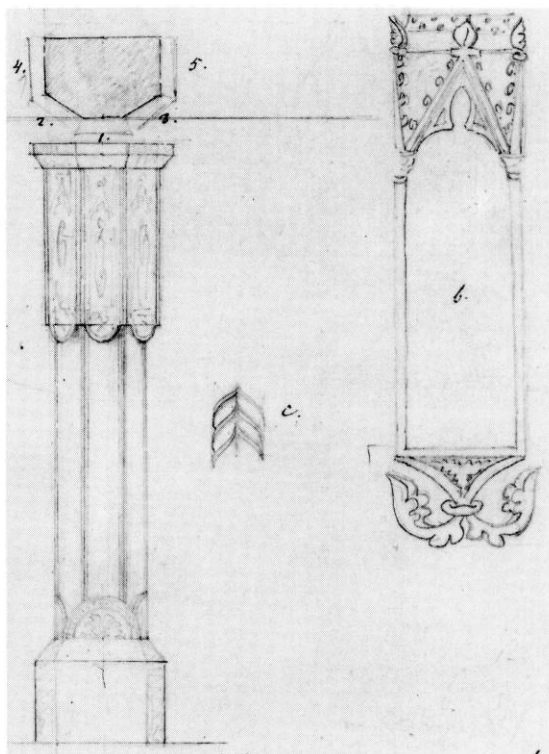


Fig. 44. †Monstranshus fra 1400rne. Helhed og detaljer af øvre del (s. 3428). Tegning af N. L. Høyen 1830 (i NM2). - †Monstrance from the 15th century. In full and details. Drawing 1830 by N. L. Høyen (NM2).

har drejet knop på det øvre, fligede ramme-stykke samt midtpå et støbt blomsterornament;⁶⁰ 1890¹⁵ egetræsmaledede, nu grønmalede i flere nuancer. Det tidligere †stoleværk var formodentlig identisk med det, der 1719¹⁴ omtales som ganske nyt. 1831¹³ var de fleste af stolene brøstfældige. 1862¹⁸ omfattede stolesættet 18 mandfolke- og 17 fruentimmerstole med udsvejfede gavle og ryglæn med glatte fyldinger; alt blåmalet. 1863¹⁵ blev stolene forsynet med fodbrædder.

To blåmalede †bænke er 1862 nævnt i forbindelse med døbefonten; samtidig omtales to trørstole og et †bord til kirkesangeren.¹⁸ Et nyere †panelværk omkring kakkellovnen i koret kan ses på fig. 52.

†Kannikestole. Søren Abildgaard noterer 1773 »gamle munkestole på begge sider ved alteret, men ingen våbener eller inskriptioner.«

†Skriftestolog †degnestol omtales 1720¹¹ som »forsvarlige«. 1881¹⁵ nævnes snedkerudgifter til en degnestol.

Armstol til præsten, o. 1863,¹⁸ den sædvanlige Frijsenborg-stol svarende til Gjern (s. 3336) og Skorup (s. 3385). Nyere, skindbetrukket sæde og rygpude, grønmalt som stoleværket, våbenet med heraldiske farver. I koret. Her står også et nyere bord.

†Kirkekiste. 1719¹⁴ omtales en gammel, beslagen kiste med lås, beregnet til alterklæder.¹¹ Senest nævnt i inventariet 1766/67.⁴⁰

†Monstranshus (fig. 44), fra 1400rne, af træ, kendt fra en tegning og beskrivelse ved Høyen 1830. I inventarierne nævnes det tidligst 1720¹¹ og omtales da som »et gammelt monstransskab med flere sådanne superstitions-levninger«; senest optegnet 1766⁴⁰ som »et monstre skab« og 1768 i Danske Atlas,⁶¹ der kalder det »et Skab, hvori man forud har giemt Reliquier«.

Høyens ledsagetekst til tegningen lyder: »Paa den forreste Side 1, som er borte, har sandsynligvis den Korsfæstede staaet; paa det udtungede nederen under staar Lammet, med Blødet strømmende i Kalken og med Sejrsfanen; de andre Udtungninger have blot Arabesker. 2. Marie, med foldede Hænder og sænket Hoved. 3. Johannes med Haand under Kind og Bogen i den anden Haand. 4. Catharina. 5. En biskop (forvisket). Nederrhinsk Stiil. Tempera. - Hver Figur staar i en Indfatning som b. Hjørnelisterne smukt udskaarne i en Art Fletning som c.« - Det af Høyen tegnede monstranshus er formodentlig kun den nederste del af det oprindelige, der ligesom det lidt yngre fra Gimlinge (DK Sorø s. 854, nu i NM2) formentlig har båret et polygonalt topstykke med spir. Over en sekskantet fod, med øvre affasning, er selve »huset« blevet båret af et polygonalt skaft, med profillister på hjørnerne og nedre halvbuefelter, hvoraf det forreste har været smykket med halvrosen. Det sekskantede hus havde enkel gesims og forneden buetunger, den forreste med en fremstilling af Gudslammet, de øvrige blot med »arabesker«. Hver af siderne har været prydet af en søjlebåret niche (b) med trekløverformet bue under trekantgavl, ledsaget af krabber(?) og kronet af lille

blad. Under nichen en tresidet, bladsmykket konsol, der til hver side løber ud i et akantusblad. I nichen har stået figurer, den forreste (rimeligvis den Korsfæstede) forsvundet før 1830, de øvrige som beskrevet af Høyen, til venstre for den forsvundne figur Maria, til højre Johannes, og tilsvarende på hver af de bredere sider Catharina og en biskop. De fine hjørnelister er vist på fig. c. Der har været rester af temperafarver. Det angivne tværsnit af monstranshuset foroven tyder på, at dette har været anbragt op mod en mur.

To *pengebøsser* af messing, leveret af A. Wilson,⁶² Århus, har en graveret versalindskrift: »Til de fattige. M.K.J.V.F. 1902«. Anbragt på træpedestaler, fra 1904,¹⁵ på hver side af indgangen i vest. De har afløst to kirkebøsser leveret 1863¹⁵ af blikkenslager E. Blitz, Randers. En *†fattigtavle* omtalt i inventarierne 1715ⁿ-40.⁵⁸ En *†tavlepung* nævnt 1766⁴⁰ og 1862.¹⁸

Vestpulpitur, 1870,¹⁵ antagelig ændret o. 1931. Over den mur i vest, der danner skille til det såkaldte våbenhus, har snedker Christen Andersen Asmildgaarde udført et 14^{1/4} alen (ca. 8,9 m) »gelænder med udskæring og svejfning«, dvs. et panel med tandsnitgesims og rundbuede arkader i 2x2 afsnit, midtpå afbrudt af et højere og bredere afsnit, men med tilsvarende dekoration, formodentlig opsat o. 1931 som basis for orgelpiberne. 1896 egetræsmalet,¹⁵ nu stafferet som stoleværket. Den oprindelige opgang fra våbenhuset er ad en trappe med balusterbåret gelænder; en dør til opgangen ønskedes anbragt 1891.¹³

†*Vestpulpitur*, tidligst omtalt 1702.¹¹ Ifølge Danske Atlas⁶¹ bar det en »Paaskrift i Vers«. 1862¹⁸ beskrives det som værende 11 alen langt, 5 alen bredt (ca. 6,9x3,1 m) fra kirkens vestende og hvilende på seks 3^{1/12} alen høje (1,93 m) stolper. Det udskårne »rækværk« af træ, der var 2 alen 14 tommer (ca. 1,7 m) højt, var rødt og blåmalet. 1719¹⁴ stod nogle ganske nye *†stole* på pulpituret, 1862¹⁸ otte *†egetræsbænke*. Nedtaget ved hoveddistandsættelsen 1870¹⁵.

Orgel, 1931, med fem stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved Th. Frobenius & Co. Disposition: Manual: Bordun 16', Principal 8',

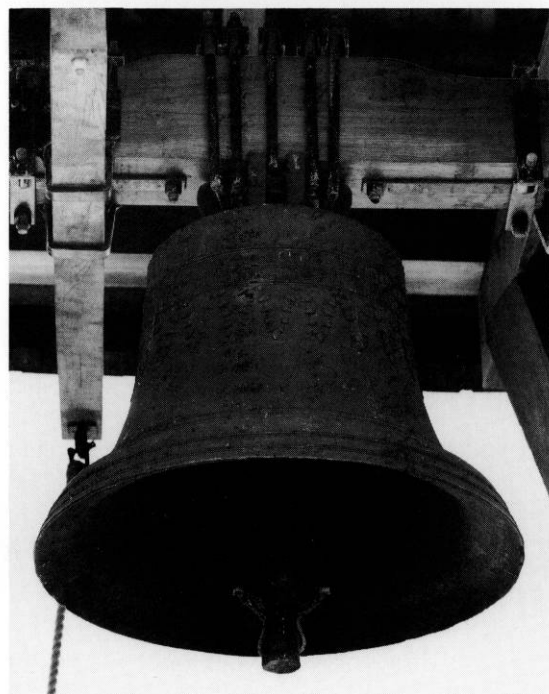


Fig. 45a-b. Klokke 1701, med indskrift og dekoration, omstøbt af Peter Christoffer Geiger, Lübeck (s. 3430). NE fot. 1990. - *Bell 1701, recast by Peter Christoffer Geiger, Lübeck.*

Salicional 8', Vox Celeste 8', Octav 4'; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Facade med attrappiber af sølvbronzeret zink i uindrammet opstilling. På vestpulpituret, med spillebord i orgelhusets sydside.

Salmenummertavler, to ens, fra 1905 eller 1909,¹⁵ da der anskaffedes henholdsvis to og tre tavler. Frijsenborgs vanlige type (jfr. Skorup s. 3386); i blank eg, nummerpladerne hvide med



Fig. 46. Epitafio. 1714 over Peter Rosenørn til Tvilum og hans frue Anne de Hemmer (s. 3430). NE fot. 1988. - Wall monument c. 1714 to Peter Rosenørn of Tvilum, and his wife Anne de Hemmer.

sorte tal. 1852⁶³ fandtes fire *†salmenummertavler*, 1870¹⁵ leverede snedker Wörtz en ny.

Tre nyere, ens *lysekroner*, barokkopier med 2x6 lysearme og stor hængekugle.

Klokke (fig. 45), 1701, omstøbt af Peter Christoffer Geiger, rådsstøber i Lübeck.⁶⁴ 70 cm i tvm. Om halsen et skriftbånd mellem akantus-bladborter ganske svarende til Astrup-klokkens (s. 2353). Den toliniede indskrift, med reliefversaler, lyder: »Hans mayestets cancelli raad velædele och velbarne(!) Peder Rosenøren til Tvilum haffuer ladet denne kloke forfærdige anno 1701«. Over slagringen to og tre profillister samt en indskrift med støberens navn: »Peter Christof Geyger me fecit Lubecæ« (P.C.G. gjorde mig i Lübeck). På selve slagkanten to spinkle profilli-

ster. Omhængt 1914⁶² og 1987, da den tillige fik nye beslag og knebelophæng samt slyngebom af eg. Klokken, der 1702¹¹ hang i et *†tårn* på kirken (jfr. s. 3406), var omstøbt af en anden klokke, måske den nedenfor nævnte. 1719¹⁴ omtales den som hængende i kirkens vestgavl. Året efter beskrives den som »en ganske ny klokke af en dejlig resonans«, der var »vel værd at ophænge på et bedre sted«. 1728 var den overflyttet til et »oprejst træværk«,¹¹ dvs. en klokkestabel (jfr. s. 3394) på kirkegården.

†Klokke. 1616²⁷ hedder det om klokken, at den »er så ringe og liden, at den kan ikke høres uden af dennem, som er ved kirken, thi det er en stor vid beliggendes sogn, så det er fornøden, at klokken skal forbedres og omstøbes.«

GRAVMINDER

Epitaf (fig. 46), o. 1714, af kalksten og træ, over Peter Rosenørn til Tvilum og hans frue Anne de Hemmer (jfr. altertavle og kisteplader nr. 1 og 2). Liggende, oval, sort kalkstensplade med graveret versalindskrift:

»Versus elegiaci (o: elegisk vers).

Rosenørns stamme fich adelig ære
til green oc fruct affberømmelig roed
dend gaff kong Christian dend 5te at bære
hielmen i vaaben som adelig blood.
Men roed til stammen her ligger i mulde
ædel aff adelig ære oc dyd
greene aff roeden de grønnis til fulde
Rosenørns æt til udødelig pryd.
Herre til Twiilum hr. Peter en fader
fru Anne Hemmer een moder saa faa
stammen gaff anhær (ø: ahner) som aldrig
afflader

medens aff roeden kand greener opgaa
lad derfor mulden kun roeden fortære
greene som rosen i blomster schal staa
lad ichun orme aff stubben sig nære
toppen som ørnen schal schyerne naa.«

Over indskriften mærker efter afdødes våbener, hvorover deres respektive initialer: »P. RØ« (Peter Rosenørn) og »F.A. D.H.« (Fru Anne De Hemmer). Våbenerne, der ifølge synsprotokolten 1889⁶⁵ var af marmor, var nævnte år itu, men blev restaureret året efter.⁶⁶ Over skriftpladen⁶⁷

en træskåret, kronet ørn siddende med udbredte vinger på en rose. Under pladen en lille, oval trætavle indrammet af en skåret rosenkrans og med en fordybet versalindskrift:

»Ieg here var til dette stæd
det ieg mig nv vdbeder
er, at mand mig i roelighed
min hvile her til steder.
Gjør efter kommer som dv vil,
at dig igien skal hendes
endnv er efter=komme til
oc løchen ofte vendis.«

Ørn og rosenkrans hvidmalet, indskriften uægte forgyldt på sort bund. Tavler og ørn ses på en portalformet, rød baggrund, der tidligst er omtalt (gen)opmalet 1899.⁶⁸ På korets nordvæg over familiens ÷begravelse.

Ved en gulvumlægning 1897¹⁸ under epitafiet fandt man tre kisteplader, der restaureredes, anbragtes på egetræsplader¹⁵ og ophængtes på korets nordvæg under epitafiet.

Kisteplader (jfr. epitaf). 1) (Fig. 47), o. 1703, over fru Anna Hemmert(!), kancelliråd Peder Rosenørns til Tvilum, *23. febr. 1637, indtrådt i ægteskab 20. nov. 1664, endte dette efterladende den højtbedrøvede ægtefælle på hendes gård Tvilum 5. apr. 1703 efter at have levet 66 år og 13 dage, i ægteskab 38 år, 4 måneder og 16 dage og avlet seks børn (én datter og fem sønner, hvoraf de to sønner allerede har beredt hende indgangen i himlen). Hendes fader var Christoffer Hemmert til Rævsnes, hendes moder Karen Luv. Afsluttende mindevers. Skjoldformet, let hvælvet kobberplade med smal, flad kant, 34x26 cm. Graveret indskrift med versaler og enkelte store skønskriftsbogstaver, det tospaltede vers nederst med kursiv.

2) O.1706, over Peder Rosen Øren til Tvilum, fordum kgl. maj.s kancelliråd, som efter at have beset de fornemste steder i Europa hjemkom 1663, blev siden brugt i adskillige kongelige kommissioner landet til tjeneste, indtil han »af svaghed hindrit sig maatte till stillhed begive«. Født 10. okt. 1635 af forældre: Mads Povlsøn von Rosenørn, herre til Tvilum, og Anne Vesteni Nilsdatter; ægtede den forhen hensovede fru Anna Hemmer 1664 og levede med hende i

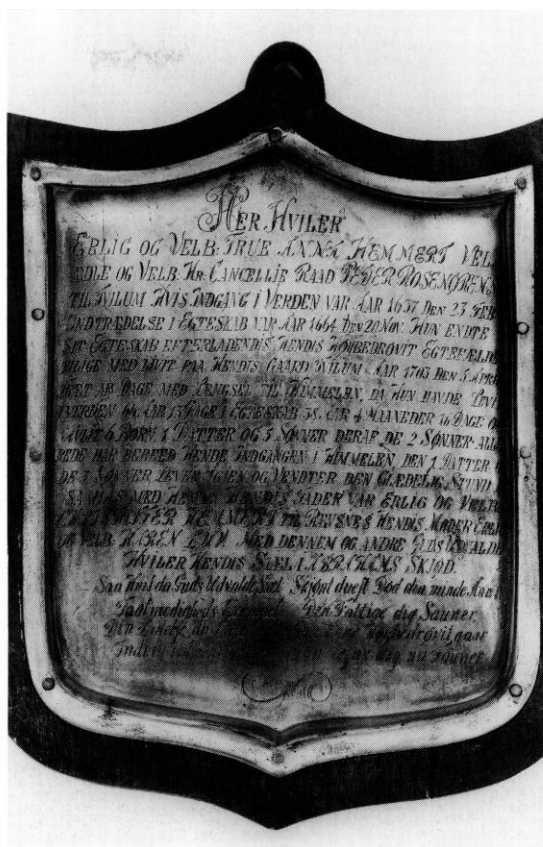


Fig. 47. Kisteplade over fru Anna Hemmer, t1703 (s. 3431). NE fot. 1988. - Coffin plate commemorating Anne Hemmer, died 1703.

ægteskab i 38 år, 4 måneder og 16 dage (fik seks børn, én datter og fem sønner, de to sønner døde tidligere). Han beskikkede sit hus, forrettede selv skifte og deling mellem sine efterladte(!) børn og overgav enhver sin del, satte så al verdsligt til side og med betragtning om det himmelske forventede Guds time, som så påfulgte fire uger derefter, efter tre dages sengeleje, ved middagstid torsdagen d. 26. aug. 1706, efter at han havde levet 71 år mindre seks uger og tre dage. Afsluttende vers om overvundet verdslig møje og det eftertragtede mål at se Gud. Kobberplade svarende til nr. 1, 33x26 cm, med graveret indskrift prentet med udelukkende store skønskriftsbogstaver. Istandsatt med ny, smal ramme 1897.

3) O.1714, overjomfru Anna Rosenørn, datter af kancelliråd Peder Rosenørn til Twilum og



Fig. 48. Gravsten nr. 1, o. 1500, over Paul Mikkelsen, provst i Tvilum (s. 3432). - *Tombstone no. 1, c. 1500, of Paul Mikkelsen, dean and prior of Tvilum.*

salige frue Anna De Hemmer, *16.jan. 1667, †3.dec. 1714 om aftenen klokken 9 efter at have levet 46 år, 10 måneder og 17 dage. Hendes tvende brødre tilforn salig i himmelen hensoved. Afsluttende ubehjælpsomt formet og bogstaveret vers, der spiller på navnet: ».. Den Dydige Rosen paa yderste Dom, som Ørnen sig svinger, Med Engelseke (!) Winger ..«. Oval, let hvælvet kobberplade i ramme fra 1897, 30x25 cm. Graveret indskrift med kursiv og store skønskriftsbogstaver, nederst en lille blomst.

Gravsten. 1) (Fig. 48), o. 1500, over Paul Mikkelsen, provst i Tvilum, død efter 1497. »Hic iacet religi/os(us) p(ate)r d(omi)n(u)s paulus mi-

caelis p(re)po/situs tuilens(is) / qui obiit an(n)o d(omi)ni m°d° (lxxxx)« (æ: millesimo quingentesimo, dvs. 15(90)!). (»Her ligger den gudfrygtige fader, hr. P. M. provst i Tvilum, som døde i Herrens år 1590«!).

Hvidgrå kalksten, 180,5x110 cm, med relief-minuskler i randskrift,⁶⁹ mellem konturlinier, i hjørnerne afbrudt af cirkler med evangelisttegn indskrevet afotte cirkelsegmenter. Tegnene, der alle er retvendt set fra fodenden, er foroven Johannesørnen og Mattæusenglen, forneden Markusløven og Lukasoksen. Cirkelrammerne har været prydet med en tostav ifølge en tegning af S. Abildgaard 1773. Midt på stenen ses et dobbeltkontureret skjold (fig. 50), hvori en alterkalk med en oblat, hvilket almindeligvis betegner en gejstlig,⁷⁰ og herover to A'er, formodentlig henvisende til Augustinerordenen (og måske til selve kirkefaderen Aurelius Augustinus), hvortil klosteret og dets forstander, provsten, hørte. - 1904⁷¹ blev iagttaget spor af rødlig farve i bogstavbunden, også ved tilføjelsen.

Gravstenen er af Chr. Axel Jensen (Gravsten 1,49) henført til et formentlig århusiansk værksted, der bl.a. har udført den beslægtede sten nr. 8 i Århus domkirke (s. 760). Her er dødsdatoen kun angivet som »md•«, dvs. 15., med plads til senere udfyldning med det nøjagtige dødsår. Noget tilsvarende kan rimeligvis have gjort sig gældende på Tvilum-stenen (fig. 49). Udhugningen af »md« er udført med samme omhu som indskriften i øvrigt, hvorimod »lxxxx« antagelig er en lidt senere tilføjelse at dømme efter minusklernes mere upræcise karakter og mindre grad af frihugning. Skønt der er plads til endnu en minuskel, synes en sådan ikke at have været udført. En fejlhugning af årstallet må imidlertid have fundet sted, enten ved et glemt »c« foran d'et (dvs. med = 1400) eller ved en forkert tilføjelse.⁷² Til yderligere komplicering af tolkningen hører, at provsten, skønt han 1489 stod foran resignation fra embedet på grund af alderdomssvaghed, og »allerede forlængst har gennemlevet sit firsindstyvende leveår ..«, ikke desto mindre fortsat synes at have varetaget klosterets interesser så sent som 1494 og 1497!⁷³



Fig. 49-50. Detaljer fra provst Paul Mikkelsens gravsten, jfr. fig. 48 (s. 3432). 49. P. M.s våben. 50. Det fejlhuggede (?) dødsår. NE fot. 1989. - *Details of Paul Mikkelsen's tombstone, cf. fig. 48. His coat of arms and the wrongly (?) carved year of death.*

Gravstenen, der 1773, da den blev aftegnet og 1862¹⁸ lå midt i skibets gang, formodentlig på oprindelig plads, blev 1892 indmuret i korets nordvæg.¹⁵

2) (Fig. 51), o. 1791, over Maren Mathisdatter, født i Qvotrup 1759, »døde i ægteskab med Iens Tysk paa Tvilum aar 1791. Gravskrift. Saalenge Tvilum staaer, skal dene koene mindes, naar verden slet for gaaer, skal hun i gleden findes.« Trapezformet, gråhvid granit med røde korn, 183xca. 73-ca. 23 cm, med afrundet kant, der indefter markeres af konturlinie. Det ophøjede

skriftfelt, med afskårne hjørner, bærer en indskrift med fordybede versaler aftagende i højden fra 7-5,5 cm. Skriftfeltet har langs kanterne en art kølbueformede »hanke«, i stenens hjørner er grove, forenklede rocailler. På kirkegården syd for kirken.

KILDER OG HENVISNINGER

Ved embedet: Synsprotokol 1862ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker I, 1868, s. 138. - Indberetninger ved F. Uldall: Beskrivelse af kirkerne i Gjern Herred, 1899, s. 15 (bygning og inventar), H. Dahl 1875 (bygning og inventar), præsteindb. 1890 (»kistetæer«), Chr. Axel Jensen 1904 (gravsten) 1907 og 1942 (altertavle), C. M. Smidt 1924 (bygning og teglovn), Einar V. Jensen 1940 og 1943 (altertavle), Ingolf Røjebæk 1954 (forslag til istandsættelse af prædikestol), H. Stiesdal 1963 (fuge på nordsiden), Bent Meyer, Nr. Vissing 1982f. (vedr. restaurering), P. Pentz 1984f. (udgravninger på kgd.), Chr. Fischer, Silkeborg museum 1988 (fontekumme), Vibeke Michelsen og Per Nielsen 1988 (inventar og gravminder), Carsten Sønderby, Wormianum, Højbjerg 1990 (dendrokronologisk datering), Middelalderarkæologisk inst. ved Århus universitet, ved Hans Krongaard Kristensen 1990 (udgravninger på kgd.).

Notebøger. NM2: S. Abildgaard I, 1756, s. 98 og VIII, 1773, s. 109 (inventar og gravminder). N. L. Høyen IX, 1830, s. 24f. (bygning og inventar). K. Henry Petersen IX, 1889, s. 119 (bygning, inventar og gravminder) og udat. uden nr. (her kaldet B), s. 27 (altersølv). V. Koch I, s. 110 (altertavle). C. M. Smidt VII, 1904, s. 2, 4-11 og CXLI, s. 68-69 (font). Poul Nørlund VII, 1921(?), s. 60-87.

Tegninger og opmålinger. NM2: S. Abildgaard 1773 (gravsten), N. L. Høyen 1830 (altertavle, tmonstranshus m.v.), Usign. 1904 (gravsten, gnidebilleder), C. M. Smidt 1924 (bygning, font m.v.), Charles Christensen 1925 (plan, snit, detaljer fra bygning, gravsten m.v.), H. J. Nielsen 1984 (projekt vedr. kgd.), B. Meyer 1984f. (bygning, udgravninger m.v.).

Kgl. bygningsinsp. Århus: Korrespondance m.v. siden 1921.

Lokalhistorisk arkiv i Gjern: Ældre fotografier m.v.

Litteratur: Ivar Hertzsprung: De danske klostres styrelse og økonomiske forhold samt klosterbygningerne i tiden 1202-1319. HistT. 7. rk. V, 299-364, Tvilum: s. 326; Vilh. Lorenzen: De danske Augusti-

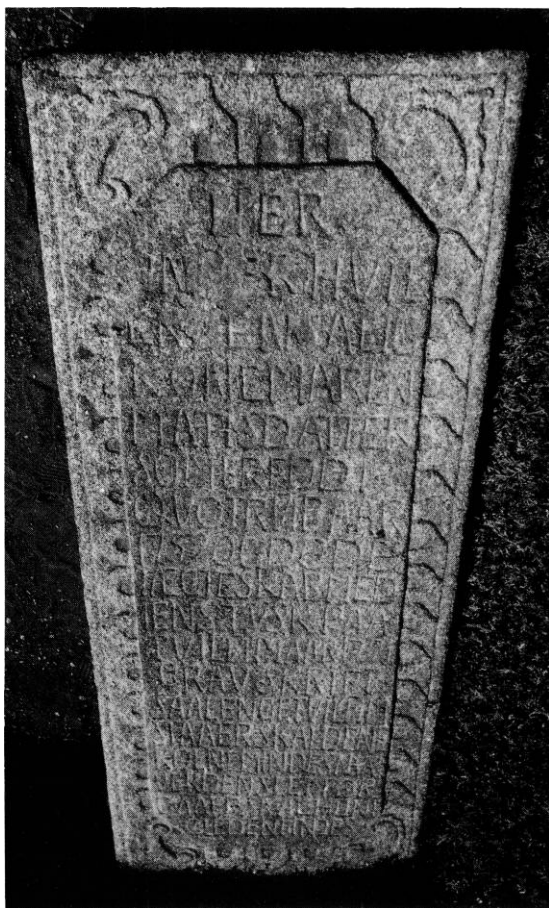


Fig. 51. Gravsten nr. 2, o. 1791, over Maren Mathisdatter, Tvilum (s. 3433). NE fot. 1988. - *Tombstone no. 2, c. 1791, of Maren Mathisdatter, Tvilum.*

nerklostres Bygningshistorie, 1928, 87-98; Poul Rasmussen: Tvilum klostres jordegods (1536)-1586. Øst-JyHjemst. 1957, s. 41 ff. MeddÅSt. 1967, s. 93 (prædikestol), 1989, s. 153-55 (udv. restaurering).

Historisk indledning ved Lars Bisgaard og Helge Hoffmann, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1990.

¹ ActaPont. nr. 1547 (1428).

² Gunner resignerede som biskop i Ribe 1246; forinden havde han forsøgt at genindføre augustinerreglen ved domkapitlet i byen. Ved sin afgang ønskede han at indtræde i franciskanerklosteret i Ribe,

og det er antagelig i den forbindelse, at han har afhændet sine ejendomme. Den Århusbisp, der er på tale, må da være Peder Ugotsen, der tiltrådte 1246. Under alle omstændigheder er Gunners dødsår 1249 terminus ante quem for oprettelse af Tvilum kloster.

³ SRD V, 628ff. Ang. priorvalg 1489: ActaPont. nr. 3136 og 6092.

⁴ DaKancReg. 10. maj 1537.

⁵ Kronens Skøder II, 90.

⁶ DaAdÅrb. 1887, s. 377.

⁷ Kronens Skøder IV, 90. LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkerne på ryttergodserne 1713-24 (C 3. 1155).

⁸ Annekteringen har muligvis forbindelse med opførelse af præstegård i Skorup (s. 3370), jfr. indkaldelse af embedsmænd til hylding af prins Christian 1584, hvor en præst fra Tvilum ikke anføres i delegationen fra Gjern herred, KirkehistSaml. 3. rk. II, 206.

⁹ Jfr. I.Nielsen: En middelalderlig seglstampe fra Tvilum. Kuml 1978 (1979), s. 241-44.

¹⁰ Tang Kristensen: Danske Sagn III, nr. 896-98.

¹¹ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).

¹² Endnu i 1500rne og 1600rne omtales ofte ålegårde ved Sminge og Tvilum, KancBrevb., passim.

¹³ LA Vib. Provstearkiver. Hjelmlev-Gjern hrdr. Synsprot. 1833-1915 (C32. 2).

¹⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkerne på ryttergodserne 1713-24 (C 3. 1155).

¹⁵ LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg kirkegsk. 1854-1922 (G 341. 395-459).

¹⁶ RA. Rtk. Kongens kirker på rytterdistrikterne (1719-) 1763.

¹⁷ LA Vib. Bygningsinsp. i Århus. Forskellige kirker ca. 1850-1905 (B 239. 125).

¹⁸ Synsprot.

¹⁹ Stenmål under det vandrette byggeskel (på østre fags nordside): 285x90, 295x90, 295x90, 300x90, 300x95, 300x97 og 305x85. Over skellet: 247x75, 250x78, 255x78, 255x80, 260x78, 262x75 og 265x80 mm.

Af *fsakristiets* nordmur er op til fire skifter af inder-siden bevaret over en større strækning. Stenmålene her viser overensstemmelse med dem i kirkefacaden under byggeskellet: 286x128x98, 293x129x98, 295x131x95, 295x101, 298x129x97, 300x96, 300x98, 301x101, 306x103, 130x98 og 130x100 cm.

Stenmål i *kirkens østgavl* indvendig: 250x77, 252x80, 253x82, 255x83, 260x80, 260x84, 261x81, 264x83, 264x84, 266x81, 130x86, 130x88, 132x90, 135x80 og 135x87 mm. 10 skifter måler 99,5, 100 og 101 cm.

På *vestgavlens* inderside, hvor afstanden mellem bomhullerne er otte og ti skifter, tages følgende stenmål: 255x82, 255x83, 255x85, 255x85, 255x90, 260x85, 260x90, 262x90, 265x90, 265x97, 270x90, 275x91, 275x92, 277x90, 260x85x127, 120x85,



Fig. 52. Indre set mod øst. Fot. o. 1900 i Lokalhistorisk arkiv i Gjærn. — *Interior to the east.*

120x90, 125x90, 126x88, 127x94, 130x87 og 130x90 mm. 10 skifter= 101, 101,3, 103 og 104 cm.

²⁰ Fliserne opbevares i kirkens redskabsrum.

²¹ De to adskillende piller bliver i facade- og vægplan altså godt 40 cm eller halvanden sten brede.

²² Ved den forestående, indvendige istandsættelse (jfr. s. 3411) kan det forventes, at der bliver mulighed for at undersøge adskillige enkeltheder, der i øjeblikket dækkes af gulv eller hvidtekalk. Spørgsmål vedrørende hvælpiller, lektorium o.a. vil måske finde en-degyldige svar.

²³ I den nærliggende Øm klosterkirke har eksisteret lektorium og eksempelvis også i Dalby (jfr. s. 3393), jfr. E. Møller: Om danske Lektorier. NMArb. 1950, s. 129-38.

²⁴ Beslægtede udbygninger ved koret, på siden modsat klosterfløjene, kendes bl.a. fra de nordenijordske anlæg Vrejlev og Ø; interessant er den udbygning, der tilføjedes kirken i Ørslev, efter dennes overtageelse af benediktinermonner. Også augustinerkirken i Grinderslev på Salling påkalder sig opmærksomhed. I Skåne kan bemærkes franciskanerkirken i Ystad.

²⁵ Tilsvarende kan antages at gælde norddøren, hvis tilstedeværelse må bekræfte bygningens funktion som sognekirke.

²⁶ De skiftende betegnelser er, når mulighed foreligger, refereret løbende i Danmarks Kirkers bygningsbeskrivelser.

²⁷ RA. Lensrgsk. Silkeborg 1614-16. Jfr. ÅrbÅrhSt. XVIII, 1925, s. 21-24.

²⁸ LA Vib. Provstearkiver. Synsprot. for kirker og præstegårde 1803-19 (C 29F. 4).

²⁹ Jfr. ÆldDaArkReg. II, 58 (1497).

³⁰ Note 27. 1728 nægtede sognemænd fra Galten »at hente tagsten og mursten fra Tvilum ladegård og kirke, før det er bekræftet, at der er mere tilbage, der kan bruges, da de har hørt, at det meste er borte.« LA Vib. Lens- og amtsadmin. Skbg. og Åkær amter 1661-1799. Forsk. dok. 1720-29 (B 5C. 209).

³¹ Foretaget 1990 for redaktionen af Carsten Sønderby, Wormianum, Højbjerg.

³² I 1640'erne havde kirken en gæld til værgerne på 43 rdl. 14 sk. RA. Lensrgsk. Silkeborg Kvittanciarumbilag 1588-1647.

³³ LA Vib. Ryttergodserne. Synsprot. for kirkerne i Skbg., Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-34 (G Ryt 7. 1).

³⁴ Østfra mod solen: 1758 M AD.

³⁵ Noterne 13, 15 og 18.

³⁶ Jordlaget mellem de to gulve er tilsyneladende opfyldning, antagelig en foranstaltning af hensyn til stedets grundfugtighed.

³⁷ LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg. Dok. vedr. kirkerne 1860-1923 (G 341. 463). Polonceaus system går ud på at styrke spærfagene ved supplering med jernbånd, jfr. G. A. Breymann: Allgemeine Bau-Constructions-Lehre, Stuttgart 1851, s. 59 ff. Arkitekten Søren Koch, DTH, takkes for denne henvisning.

³⁸ Både 1861 og 1870 (note 15) blev bordet forandret og omgjort for 1 rdl., 1891 omtales det nye alterbord i forbindelse med staffering (note 13).

³⁹ 1720 kaldes bræmmerne guldkniplinger (note 11).

⁴⁰ RA. Rtk. Rgsk. 1660-ca. 1848, (279-85). Skanderborg rytterdistrikts kirker. 1739-67.

⁴¹ V. Thorlacius-Ussing: Danmarks Billedhuggerkunst, 1950, s. 112, jfr. E. Moltke i DK Sjyll. s. 2832 og Beckett: DaKunst. II, 174.

⁴² Bueslagenes profiler manglede allerede 1691 (iagttagelser ved restaureringen).

⁴³ Tjæreborg (DK Ribe s. 1855f.) og Vilslev (Gørding hrd.).

⁴⁴ Ifølge restaurator var der på dennes sider dyvelhuller, antagelig efter tstræbepiller.

⁴⁵ Også ifølge Henry Petersen, i notebog IX, 1889, og Chr. Axel Jensen 1907 var rækkefølgen efter restaureringen 1858 en anden end den oprindelige.

⁴⁶ Ifølge restaurator findes ingen holdepunkter for den oprindelige opstilling.

⁴⁷ Denne specielle håndstilling genfindes på en altertavle (i øvrigt efter andet forlæg) i Ossebygarn kirke i Vallentuna herred. SvK. Uppland V, I, s. 18 med fig. 22.

⁴⁸ I baldakinen indsattes nye fyrrebrædder, i 1. fag to brædder, i 3. fag to og i 4. fag fire brædder. - 1889 var flere ting løse på altertavlen (LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Afskrifter af synsforretn. over kirker 1888-1920 (G 341.461). - 1901 noteres: Repareret altertavlen (note 15).

⁴⁹ På baldakingalleriets bagside er med blyant skrevet: »Repareret efter Branden 30/10 1915 af Malermester Paul Bruhno, Hammel, født i Helsingør 23/6 1884.« Den omtalte brand opstod i en brunkulsbunke ved kakkelovnen.

⁵⁰ J.P.S. fik borgerskab i Århus 1870, jfr. s. 3459.

⁵¹ Jfr. Ølgod, med henvisninger (DK Ribe, s. 1538).

⁵² V. Hostrup-Schultz, i JySaml. 4. rk. VI, 338, jfr. DK Århus s. 3315 og Røgen.

⁵³ 1890 udførte snedker Wørtz et nyt knæfald 14 alen langt og 12 tommer bredt, dvs. svarende til korets fulde bredde (note 15).

⁵⁴ En nærmere datering er vanskelig, og en oprindelse fra o. 1250, kirkens opførelsestid, forekommer tvivlsom. Intet i kirkeregnskaberne tyder på, at fonten en (kortere) tid har været fjernet, således som andetsteds ses (jfr. Skorup s. 3384), men den kan evt. på et tidligt tidspunkt være hentet i en anden, nedlagt kirke?

⁵⁵ Jfr. Mackeprang ovfr. cit. s. 68.

⁵⁶ Danmarks Adels Aarbog II, 1932, 2. del s. 144.

⁵⁷ Halkjær Kristensen: Tinmærker, s. 55. - J.L.B. fik først borgerskab 1874, men har formodentlig fortsat sin faders værksted efter dennes død 1861. Muligvis er den bevarede kande identisk med en tinkande nævnt 1862 (note 18).

⁵⁸ LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. for rytterdistrikternes kirker 1716-23 (C 3.2439).

⁵⁹ Jfr. O. Norn: Farverne i vore Kirker, i NMArb. 1959, s. 125.

⁶⁰ Leveret af isenkræmmer N. Baadsgaard, Århus (note 15).

⁶¹ IV, 217, jfr. HofmFund. III, 1758, s. 56.

⁶² LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg. Rgsk.sbog for godsets kirker 1900-22 (G 341.394).

⁶³ LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg. Rgsk. over vedligeholdelse af kirkerne 1848-52 (G 341. 460).

⁶⁴ Jfr. Th. Hach: Lübecker Glockenkunde, Lübeck 1913, s. 243.

⁶⁵ Note 13; jfr. korresp. 20. marts 1900 i NM2 vedr. yderligere restaurering.

⁶⁶ Note 15; jfr. Henry Petersens notebog. - 1909 manglede Rosenørns våben (LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Afskrifter af synsforretn. 1888-1920 (G 341.461).

⁶⁷ Denne har huller i randen efter en tramme.

⁶⁸ Se note 66 (G 341.461).

⁶⁹ Skilletegnene har varierende bladformer ligesom nedennævnte parallel.

⁷⁰ Jfr. gravsten nr. 24 og 28 i Roskilde domkirke (DK Kbh. s.2021f.) samt flere svenske eksempler, Solve Gardell: Gravmonument från Sveriges medeltid, Stockholm II, 1946, s. 199 og 207-220.

⁷¹ Indb. ved Chr. Axel Jensen.

⁷² En af flere tolkninger er, at værkstedet har fået bestilling på stenen (kort) efter 1500, og at man ved tilføjelsen til dødsåret har været usikker herpå og har overset, at der var hugget et forkert århundrede.

⁷³ 31. jan. 1489 (Acta Pont. IV, nr. 3136) og 21. aug. 1494 samt 7. febr. 1497 (Rep. nr. 7715 og nr. 8342); jfr. Henry Petersen: Danske Gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886, nr. 796.

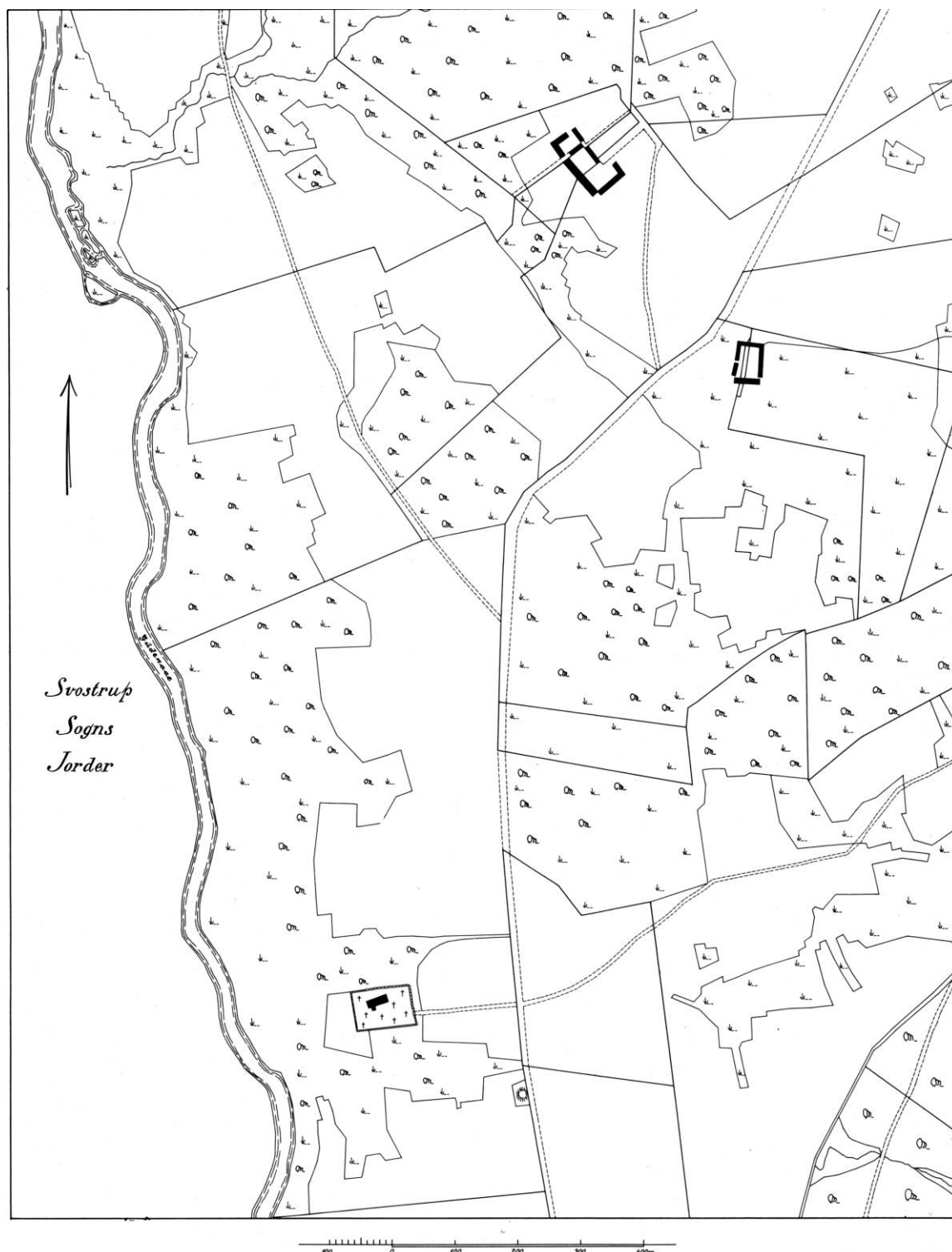


Fig. 53. Området på Gudenåens højre side, ved Tvilumgård og Tvilum kirke 1:10000. Matrikelkort kopieret af E. W. Knoph 1811. Forneden t.h. parti af Gjærn byjorde, opmålt af Jens Grouleff 1796. Kopieret af Jørgen Wichmann 1989. - Map of the area in the vicinity of the church.

SUMMARY

In the Middle Ages the church of Tvilum was the north wing of a four-winged complex housing a canonicate Augustine monastery dedicated to Our Lady. The foundation was established in the mid-13th century, and the building of the church appears to have begun at this time. The church was erected in several stages, the last of which being the westernmost bay, dating from the early part of the 15th century. At the Reformation 1536 the monastery was seized by the Crown, and in the following period the monastic wings were demolished as well as a sacristy on the north side of the church.

The masonry of the church bears much evidence of structural weakness, and of the repairs undertaken during the course of the centuries in an effort to halt dilapidation. The present condition of the fabric is due to a fairly large-scale restoration carried out in 1870, on this occasion an entrance and anteroom were built to the west.

When inside the lofty church it is first and foremost the winged altar-piece from c. 1500 which discloses an affiliation with the Augustine order, but there is also a contemporary tombstone of a dean and prior at the time. Like other Augustine churches the clergy performed general liturgical rites such as baptism, and here as

elsewhere, the font is the oldest piece of furniture in the church. The large crucifix dating from the late medieval period stood until 1844 on a beam in the chancel arch. There is record of other items (now lost) from the same period: an aquamanile in the shape of a lion, a monstrance with carved figures and canons' stalls. The simple pulpit is from c. 1600. Various repairs and alterations to the interior by the patrons of the church have left their mark over the course of time. Peder Rosenørn and his wife, Anne de Hemmer, had the altar-piece painted in 1691, and presented a bell to the church in 1701. In the second half of the 19th century two generations of the Frijs family carried out two extensive restorations entailing a number of renewals. In 1858 ff notably the restoration of the chancel and altar-piece, and the painting of all church furniture in imitation of oak after the fashion of the time. From 1870 ff. all the pews were renewed, together with a west gallery. The pulpit received a new sounding-board in 1885, and the imitation oak paintwork was renewed and picked out in gold. Two large restorations were undertaken in 1942 and 1954 ff, they included partly the uncovering of earlier polychromy on the furniture and fittings, and partly a repainting in completely new colours.

To genstande, der er fundet i sognet og nu gemmes på Nationalmuseet, påkalder sig opmærksomhed. Korset, der omtales først, hidrører antagelig fra Tvilum kirkegård.

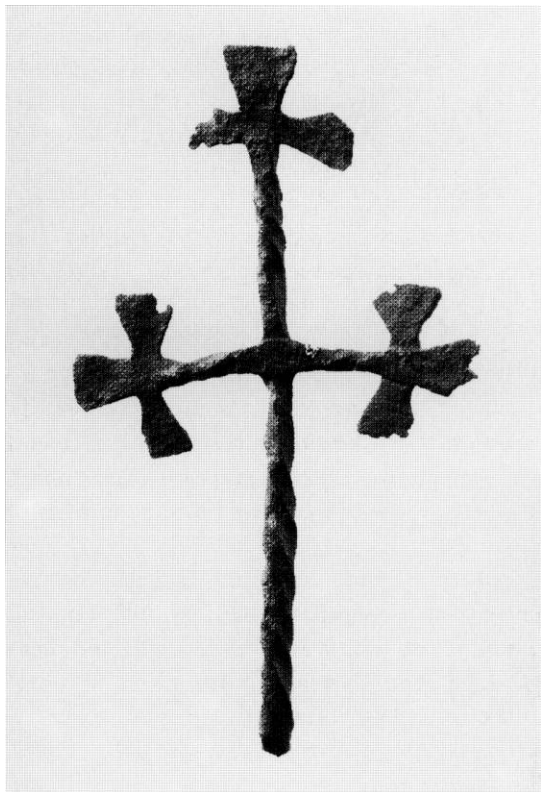


Fig. 54. *Smedejernskors fra 14-1500rne (?), muligvis en opstander til et gravtræ (s. 3439). Nu i Nationalmuseet. NE fot. 1990. - *Cross of wrought iron, from 15-16th century(?). Found near the church of Tvilum. Now in the National Museum.*

*Smedejernskors (fig. 54), fra 14-1500rne(?), muligvis en opstander til et gravtræ, dannet af to skarptsnoede stænger, 21,5x12,5 cm, korsstammen afbrudt forneden. Hver af korsarmene ender i et fladthamret Georgskors. Fundet på en mark ved Tvilum kirke, nu i NM (inv. nr. D 9945).

*Topornament (fig. 55) med renæssancedekoration, af tæt, grå, svagt rødlig kalksten (fra Gotland?), afform som en skæv pyramidestub, ca. 42 cm høj og godt 15 cm tyk ved den rektangulære bundflade, hvis længde er 31 cm. Stenen

er glat afsleben og har på de fire sider en lineær, indhugget volutornamentik, der er ensartet på hver af de modstillede sider: På de brede sider hjerteformede volutter med blade, på hver af de smalle en bred stav, der ender i volutter og midtpå er indflettet i en ring. Bundfladens midtparti (22x10 cm) har været en tap, der er brudt af, hvilket angiver, at stenen har siddet oven på et eller andet.

Formen og den omstændighed, at alle sider er dekoreret, lader formode, at stenen har stået frit og udgjort en øvre afslutning.

Stenen, der er sekundært behugget med henblik på en anden anvendelse end den oprindelige, er 1888 fundet i Sminge, der dengang lå i Tvilum sogn. En tilsvarende, større sten skal have befundet sig samme sted, men var ødelagt på det omtalte tidspunkt. I Nationalmuseet (inv. nr. D 2516=190/1950).



Fig. 55. *Kalkstensblok med renæssanceornamentik, fundet 1888 i Tvilum sogn. Sandsynligvis topstykke til ukendt monument, med ukendt formål. NE fot. 1990. - *Piece from unknown monument, found in the Tvilum district in the last century.*